

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

Vol. VII No. 11

September 1984

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first hand field research and observation on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life, culture and their problems as well as developmental activities going on in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is a bi-annual publication, first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the twelfth issue of the Bulletin. Besides articles, special news item and statistics on tribal literacy, important Government Resolutions have been given. We hope that the material given will be very useful to the general readers, Government administrators and executives and to the scholars too. The Bulletin is playing an important role in diffusing information on tribal development.

It is hoped that the papers presented in this volume will enable further and deeper examination of the problems and issues concerning tribal communities. The issue may help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. The views expressed in the paper are those of the authors and do not necessarily reflect those of the Government.

G. M. GARE

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. VII, No. I, September 1984

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune.

Regd. No. RN-37438/79

Editor : Dr. G. M. GARE

Associate Editor : Dr. P. R. SIRSALKAR

CONTENTS

Page

Editorial

Voluntary Agencies in Tribal Areas : Their
Roles and Functional Types 5

Dr. G. M. Gare

Evaluation of Ashram Schools managed by
the Voluntary Agencies in Maharashtra State. 7

Dr. P. R. Sirsalkar

On Development and Tribal Development .. 9

Dr. B. G. Banerjee

Tribal Economy : An Analytical View .. 12

R. M. Srivastava and R. L. Kherde

Preventive Measures and Festivals of Gonds
of Bhandara District. 16

Dr. V. S. Waghaye

शासकीय आदिवासी आश्रमशाळा योजनेत सुधारणा
करण्यासाठी शासनाने नेमलेल्या समितीच्या
अहवालातील महत्त्वाच्या शिफारशी. 18

डॉ. पुरुषोत्तम सिरसाळकर

आदिवासी कला : लोकनृत्ये .. 26

उत्तमराव सोनवणे

तीन राज्यांतील आदिवासींना एकत्र आणणारा एकमेव
दुवा—“देवमोगरा यात्रा” 30

योगेन्द्र जुनागडे

शासन निर्णय 32

सांख्यिकी माहिती 36

वृत्त विशेष 39

Publisher : Dr. G. M. GARE

Director

Tribal Research and Training Institute

Maharashtra State

Pune 411 001

Printer : Manager

Government Central Press

Bombay

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. VII, No. I, September 1984

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune.

Regd. No. RN-37438/79

Editor : Dr. G. M. GARE

Associate Editor : Dr. P. R. SIRSALKAR

Publisher : Dr. G. M. GARE

Director

Tribal Research and Training Institute

Maharashtra State

Pune 411 001

Printer : Manager

Government Central Press

Bombay

CONTENTS

Page

Editorial

Voluntary Agencies in Tribal Areas : Their
Roles and Functional Types 5

Dr. G. M. Gare

Evaluation of Ashram Schools managed by
the Voluntary Agencies in Maharashtra State. 7

Dr. P. R. Sirsalkar

On Development and Tribal Development .. 9

Dr. B. G. Banerjee

Tribal Economy : An Analytical View .. 12

R. M. Srivastava and R. L. Kherde

Preventive Measures and Festivals of Gonds
of Bhandara District. 16

Dr. V. S. Waghaye

शासकीय आदिवासी आश्रमशाळा योजनेत सुधारणा
करण्यासाठी शासनाने नेमलेल्या समितीच्या
अहवालातील महत्त्वाच्या शिफारशी. 18

डॉ. पुरुषोत्तम सिरसाळकर

आदिवासी कला : लोकनृत्ये .. 26

उत्तमराव सोनवणे

तीन राज्यांतील आदिवासींना एकत्र आणणारा एकमेव
दुवा—“देवमोगरा याता ” 30

योगेन्द्र जुनागडे

शासन निर्णय 32

सांख्यिकी माहिती 36

वृत्त विशेष 39

Voluntary Agencies in Tribal Areas : Their Roles and Functional Types

Dr. G. M. GARE

Director

Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune

1.1. The need for and the necessity of voluntary agencies to improve the socio-economic standard of life in the country cannot be over emphasised. Voluntary agencies are those which are engaged in the work of social welfare and in community organisation. Through socio-economic programmes and social action, they enable people to exercise the power and the strength the people themselves possess. They are catalysts for a constructive work, breaking down the barriers created by the economic and social problems caused by an agro-industrial society, through social disparities, vested interests and institutionalised forms of oppressions. Their task is to develop in individuals and in communities positive critical attitude and healthy human relationships based on justice and liberty in the social, economic and political structures of society. In short, voluntary agencies are engaged in the developmental task of the total man in-community with a special concern for the weaker sections.

1.2. Though voluntary organisations should have a clear ideology in favour of the weaker sections and a definite direction for comprehensive development of man in-community, yet no single pattern of action can be suggested for all the voluntary organisations as they

are working in different parts and have to meet the needs arising from different situations in each communities exist. Their concrete action and its methodology will, moreover, depend on certain other priorities, such as, the needs of the people, the extent of people's participation, resources, personnel etc. But this much can certainly be said that those organisations should have as their main goal the establishment of a just social order and that this cannot be done, merely through economic projects or activities alone, unless the aspect of social action is the main operative principle.

Developmental Areas for Voluntary Agencies

1.3. Economic developmental work is a continuous process. It can be measured at a given point of time mainly in quantitative and measurable terms, such as increase in per capita income, the number and the magnitudes of projects and activities etc. Along with this, qualitative element, that is, social developmental component, should also form an integral part of comprehensive developmental work which brings about a change in the attitudes and the practices of the people. In order that both the quantitative and the qualitative aspects are present in comprehensive development, the voluntary agencies

should keep in view that a given community is the people of the past, of the present and of the future with attitude, taboos, strength and weaknesses peculiar to it. Concretely, the voluntary agencies have to work, by and large, for integrated community development of the rural areas, where a majority of the economically and socially deprived classes live. For such comprehensive development, voluntary agencies have to work on three simultaneous spheres of activities, namely, economic programme, health-hygiene-nutrition programme and non-formal education.

1.4. Development is the development of the whole man in-community. Building up the human person in community and bringing him to the full fledging of his capacities in a free is its goal. People's organisation at grass roots level should be built and strengthened. The struggle for socio-economic development is a struggle for survival of the weakest. They should be trained to fight their own battles in order to ensure the quality of their life. Such development work cannot be handled by the Government or by a single Charismatic leader alone. That is why we require dedicated, sincere and competent voluntary agencies for a comprehensive development of the whole man in-community.

1.5. In this paper attempt has been made to present a brief record of the activities of the voluntary agencies in the State of Maharashtra and their role in Tribal Development. With a view to uplift the tribal people, voluntary social organisations managed by tribal and non-tribal people, are working in tribal areas of this State since last 50 years. The activities and objectives of the voluntary agencies can be summed up as under :—

- (1) To manage the hostels for backward classes on grant-in-aid basis.
- (2) To run Ashram Schools for the Scheduled Tribes on grant-in-aid basis.
- (3) To manage the Balwadis on grant-in-aid basis and to render other services to the tribal people.
- (4) To create social awakening and to build organisations among the tribal people through various activities.
- (5) To assist the tribal people to get the possession of land, which have been alienated earlier to the non-tribals.
- (6) To provide medical and health services to the tribals living in hilly areas.
- (7) To stop their economic and social exploitation.

1.6. On the basis of objectives and activities the voluntary organisations functioning in tribal areas of Maharashtra State can be classified into three main categories :—

(1) Voluntary Organisations engaged only in educational activities, run the Aided Hostels, Aided Ashram Schools and Balwadi, Secondary Schools and Colleges in the State. There are about 15,000 Aided Hostels, about 400 Ashram Schools and number of Secondary Schools and Colleges run by the

Voluntary Organisations. Out of them, about 5,000 Voluntary Organisations are functioning in the tribal areas.

(2) Voluntary Organisations engaged in providing educational, medical, agricultural and social services are assisted with the programme of Adult Education, Special Nutrition Programme, Medical care and Health Services, Agricultural education and training etc. of them, few leading Voluntary Organisations functioning in tribal areas can be named. The list of such organisations is given in Appendix-I.

(3) Voluntary Organisations mainly engaged in awakening and organising the tribals through various activities are very few. However, their role is very important in the developing society. Their primary aim is to stop exploitation of the tribals on account of land, labour, wages and exploitative practices which prevail in tribal society. Some Voluntary Organisations like *Bhumisena; Shramik Sanghatana, Adivasi Janiv-Jagriti Kendra, Adivasi Sahitya Parishad, Adivasi Yuvak Sanghatana, Maharashtra Pradesh Adivasi Seva Samiti* etc. are functioning in tribal areas with specific objectives. These organisations have been initially organised with the assistance of the leftists and socialists groups. However at present the local Adivasis run these organisations. Their main activities can be classified as under :—

- (1) To free the bonded Adivasi labourers from the clutches of the landlords.
- (2) To assist the tribal people to get the possession of land which have been alienated earlier to the non-tribals.
- (3) To stop exploitation in grass cutting and purchase of minor forest produce.

(4) To propagate the idea of prohibition for the development of the tribal people.

- (5) To organise the tribal women for their upliftment.
- (6) To stop exploitation of agricultural labourers and *Saldars* working with the non-tribal landlords.
- (7) To fight for fair wages on Employment Guarantee Scheme, forest produce and other works in the tribal areas.
- (8) To work for making social awakening and organising tribal people to fight against the exploitation.

These organisations through their activities have created leadership among the tribals. Under these organisations the tribal people organised *Satyagraha* at various places against the injustice caused to them. At some places there were clashes in tribal workers and the landlords of the area. This was mainly due to their organised movements, political awakening which were created in some areas. The tribal women had broken the pots of liquor at various places and thus tried to create social awakening against the traditional evil of drinking liquor.

Problems of the Voluntary Agencies

1.7. It has been observed that in spite of the spirit of dedication and sacrifice with which the workers, of these organisations are working they are facing a number of problems in these remote and hilly areas. A few of these problems can be summarised as under :—

- (1) Difficulty in getting donations for their activities.
- (2) Difficulty in getting trained and devoted social workers to manage the organisations and its activities.

[contd. on page 25]

Evaluation of Ashram Schools managed by the Voluntary Agencies in Maharashtra State

By

DR. P. R. SIRSALKAR

Chief Research Officer, Tribal Research and Training Institute, M.S., Pune 411 001

In the State of Maharashtra the scheme of "Grant-in-aid to Ashram Schools and Post-basic Ashram Schools", run by Voluntary Agencies was started in 1953 and was implemented by the Education Department. It has been transferred to the Department of Tribal Development in the year 1975-76. The grants

are paid to the voluntary agencies at 90 per cent on the approved items of expenditure.

The following table indicates the total number of students, teachers and the expenditure on aided Ashram Schools in the year 1984-85 :—

(Rs. in thousands)

Serial No.	Name of District	Day scholars			Hostellers			No. of Teachers	Total Expenditure
		Boys	Girls	Total	Boys	Girls	Total		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Raigad ..	46	11	57	280	95	375	15	433
2	Nashik ..	127	79	206	60	60	120	9	160
3	Ahmadnagar	98	4	102	80	42	122	10	..
4	Jalgaon ..	418	209	627	182	22	204	14	678
5	Pune ..	278	198	476	101	166	267	..	245
6	Solapur ..	42	36	78	100	20	120	21	420
7	Aurangabad	119	30	149	99	25	124	3	100
8	Parbhani ..	120	5	125	201	25	226	14	360
9	Nanded ..	82	18	100	210	40	250	17	430
10	Amravati ..	178	32	210	115	10	125	9	195
11	Yavatmal ..	..	..	..	90	30	120	10	115
12	Buldhana ..	..	..	..	..	..	..	13	460
Total ..		1,508	622	2,130	1,518	535	2,053	135	3,596

Source : Performance Budget, 1984-85.

From the above table it is seen that in the Ashram Schools, managed by the Voluntary Agencies, approximately five thousand tribal boys and girls are receiving education and the

total expenditure on these schools is Rs. 35.96 lakhs.

Introduction

The Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune,

completed EVALUATION STUDY OF ASHRAM SCHOOLS, in the year 1980-81. For the collection of data, a detailed questionnaire was sent to 99 Ashram Schools, managed by the Voluntary Agencies for sending the detailed information. Out of this 46 Ashram Schools responded to the Questionnaire. Besides this, some Ashram Schools from each district were visited by the Research Staff for sample survey. They collected necessary data and observed the working of these Ashram Schools. On the basis of information collected through these methods, the report has been drafted by the Institute. The main observations are as under :—

(1) *Buildings.*—In the surveyed 46 Ashram Schools, 31 Ashram Schools (i.e. 67 per cent) have buildings and 15 Ashram Schools (i.e. 33 per cent) were in rented houses. The average monthly rent was Rs. 96.00 and only 7 Ashram Schools (i.e. 15 per cent) got the Rent certificates from the Public Works Department. The average number of rooms was six. There were 24 Ashram Schools (i.e. 52 per cent) having rooms as per the standards of the Education Department. In 12 Ashram Schools (i.e. 26 per cent) there was a separate room for teachers and in four schools (9 per cent) there was a room

for the Library. From the above statistics, it is observed that 48 per cent Ashram Schools do not have rooms, as per the standards of the Education Department and 91 per cent of the Ashram Schools have no room for the Library. Thus the available accommodation for teachers, students, and library does not seem to be satisfactory.

(2) *Library*.—In 57 per cent of Ashram Schools 'Issue Register' of books was not maintained. The average number of books was 219 and on an average 20 teachers and boys used the Library books. This reveals the poor performance of the Library in such schools.

(3) *Teachers*.—(a) It has been observed that the percentage of tribal teachers was 26.

(b) The number of teachers was not satisfactory. In 26 per cent of the schools, the teachers were less than the sanctioned strength.

(c) Out of 269 teachers, 203 teachers (i.e. 76 per cent) were trained.

(d) Out of 269 teachers, 78 teachers (i.e. 31 per cent) only used the tribal dialects in teaching to the pupils. They believed that in the initial primary stage the students can better understand the subjects through their dialects rather than the regional language i.e. Marathi. Thus there is an urgent need to use tribal dialects at least in first and second standards of the schools and Balwadis for better understanding of the subjects by the students.

(4) *Classes*.—Out of 46 Ashram Schools surveyed, one was upto IV standard, two were upto VI standard, 36 upto VII standard and 7 upto X standard. Out of 6,823 boys on roll, 5,539 (i.e. 81 per cent) belonged to the Scheduled Tribes. Out of 2,894 girls, 2,312, i.e. 80 per cent belonged to the

Scheduled Tribes. Thus it has been observed that 20 per cent boys and girls of non-tribal communities were also receiving education in these schools. The average result of these schools was noticed 85 per cent. The strength of the girls was 2,638, out of which 1,513 girls were living in hostels and 1,135 girls were Day-scholars.

(5) *Playgrounds and games*.—In (22 per cent) of the Ashram Schools, there were no playgrounds and hence the students in these schools could not play various games for lack of facility of playground.

(6) *Debating clubs, periodicals and lectures*.—Out of 46 Ashram Schools, in 15 Ashram Schools there were debating clubs. In only 6 Ashram Schools the journals are published and in 26 Ashram Schools the lectures are arranged. Thus it is observed that this activity is lacking in majority of the Ashram Schools.

(7) *Medical Aid, Recreation facilities and physical checking*.—Out of 46 Ashram Schools, in 32 Ashram Schools, i.e. in 69 per cent Ashram Schools, there were recreational facilities and in 31 per cent Ashram Schools, there were no recreational facilities for the children. In 22 Ashram Schools medical check-up is done once a year. In 14 Ashram Schools it is done twice a year and in 7 Ashram Schools, it is done thrice a year. No medical check-up has been done in two Ashram Schools. The first-aid-box has not been kept in one Ashram School. Thus it is noticed that the medical check-up in most of the schools is not done frequently.

(8) *Educational material*.—In six Ashram Schools, (i.e. 14 per cent) it has been reported that the educational material is not supplied in time by the voluntary agencies who run these schools.

(9) *Records and Registers*.—It has been observed that in all the schools necessary Records and Registers are maintained and their accounts are audited once in a year.

(10) *Hostels*.—(a) On an average, there are five rooms for the hostel purpose, which are not sufficient from the point of view of good accommodation for students. In 21 Ashram Schools the accommodation facilities are not satisfactory. In more than 55 per cent Ashram Schools, there are not lavatories and urinals for the inmates. In six schools, there are no separate rooms for kitchen. In six Ashram Schools, the Wardens are not trained. In 11 Ashram Schools, there is no residential facility for the Wardens.

(11) *Adult Classes*.—In 11 Ashram Schools, i.e. 25 per cent adult classes are arranged for the non-literates for three months and 466 people became literate due to this activity. Thus it is noticed that this important activity is not taken up in most of the Ashram Schools.

(12) *Left outs*.—In the standards I to VII, 1355 students left the schools, out of which 920 were boys and 435 were girls. It has been observed that the percentage of boys and girls to leave the schools is more in primary stage, compared to the high school stage. At the secondary stage, the number of girls is more to leave the schools than the boys.

Moghe Committee, appointed by the Government, has submitted its report to the Government. In that report, one of the suggestions is to appoint a committee to study the Ashram Schools, managed by the voluntary agencies, with a view to improve the existing conditions of these schools. There is an urgent need to study these schools, with a view to give maximum benefit to the pupils of the Scheduled Tribes.

□ □ □

On Development and Tribal Development

Dr. B. G. BANERJEE

Department of Anthropology
Punjab University
Chandigarh 160 014

The concept of development has kept on expanding in scope. The modern notion of development began as The idea of economic growth. Nandy (1983) writes : "The roots of the idea may be traced back to the Judaeo-Christian world-view, but the idea emerged, as Ivan Illich points out, as an empirical as well as a normative category in the 1940's when, of all persons, President Truman first used it in its present sense".

There was a heavy stress on the economic aspect of development in terms of raising the per capita income, and technological know-how in the underdeveloped world. Unidimensional development and the means of measurements—statistics, made things simplified. In this development strategy, the model of West became the goals and yardsticks of success achieved in quantitative terms—agricultural productivity, medical and educational facilities. Financial aid programme came.

The unidimensional approach through economic growth could not answer all questions of development. The prime reason being an over-emphasis on economic aspect, tending to overlook a vital factor—the human factor. "The quality of life can be ignored only at the grave peril" (Banerjee, 1980).

The era of social progress and liberation followed. The concept of development moved from economic growth to process of social progress. Today, conscious efforts are still being made to include within the concept of development larger chunks of social reality, so that development becomes something more than economic-growth and removal of economic and non-economic impediments to economic growth.

In the process of the evolution of the concept of development we witness an era of integration. The process started with the Third-World countries which have a closer look at their own internal structures and organisations. The common element of the problems shared by the Third World countries was disproportionate and unequal distribution of wealth, cornered by a sectional minority while the mass suffered in poverty and distress : some maintained themselves on the margin of the society. The focus oriented towards re-integrating these marginal people into the existing social structure so that there is a greater flow of benefits from the 'haves' to the 'have nots'. However, during this phase of development, the elites and the decision-makers went by the standards and values of the West, having being socialised in that milieu and viewed

development of the 'mass' through their etic image. Planning, thus, came from outside and not within the people. Huizer (1978) observes: "Development policies as presently being carried out in many Third World countries have brought about a variety of contradictions and particularly a measure of polarization between rich and poor in the countries concerned and between rich and poor countries as such. For many development workers and planners this trend has not been intended and largely resulted from overlooking systematically the needs of the majority of common people in countries concerned. The polarization trend is taking explosive proportions".

Real development can meet success only when problems are tackled at the grass root—the people for whom development is meant. The necessary condition for such a state is an organised attempt to help people to free themselves from the various exploitations and oppressions. A man from the 'Masses', thus, becomes the pivot and also the yardstick for judging whether development should take place or not.

Justice Bhagawati in his Inaugural address on Problems of Development of Underprivileged Communities of the Third World Countries points out : "In the developing countries there is now greater emphasis on realisation of social, economic and cultural rights for the vast masses of people who are living in want and destitution. It is only through realisation of the social, economic and cultural rights by the large masses of our people that we shall be able to improve their life conditions and raise their standard of living so that they too may be able to enjoy the fruits of

freedom and liberty and exercise civil and political rights which today are confined only to a fortunate few". (1982).

He adds further : "There are two myths which are responsible for the lack of development of the underprivileged segments of society in the developing countries resulting in denial of basic human rights to them. The first myth is that growth is the panacea for solution of the problem of poverty. Now growth is undoubtedly a necessary condition to bring an end to poverty, but it is not sufficient in itself. The experience of the last 30 years show that a high rate of growth, as in the case of Brazil, can often be accompanied by an increase in the relative and even absolute poverty of large social groups and that a considerable increase in the standard of living of the majority of the population can be obtained even with a lower rate of growth in the GNP, if instead of focussing the main effort on growth, it is focussed on the way to resolve the problem of poverty. The growth of GNP ought to be a complement and not an essential goal of an economy aimed at satisfying fundamental human rights.

"The second myth is the express or implied belief that the form of modernization and of social organisation which developing societies should adopt is the model evolved in western industrial societies. It is overlooked that the mode of development of these western societies is based on high accumulation of capital, on the most up-to-date technologies seeking to utilise less and less labour, or more and more sophisticated consumer goods, on considerable use of fossil fuels per unit of production, on a highly developed urbanisation which absorbs the majority of the population and on a close link between industrialisa-

tion and urbanisation. These conditions do not exist in the developing countries and the importance of this western model in the third world countries has therefore resulted only in increasing the gap between the minorities which the model can incorporate as modern producers and consumers and the majorities largely marginalised by their ever increasing number as well as by their poverty." (Op. Cit).

A final stage in development is in the offing the process of dialogue between the developed nations and the developing (or underdeveloped) nations to a realisation that each side can learn and benefit from the other. To cite a few possible areas of exchange are matters of total and integral development, quality of life, warmth of human relations, the stability of family life, health and ill-health and so on.

In essence, the idea of development now is bonded to a vision of a future society, the major stress being on social and political development, social justice and more recently, human development. Development has now become an ideology and a worldview. No nation can ensure the welfare unless it respects the sanctity of human life and non-human nature, the freedom and dignity of its citizens and the traditions of the people.

II

The concept of development in tribal situations pose difficulty. Even a good definition of tribal development may undergo scrutiny. Sanders (1958) views tribal development as :—

- (i) a movement emphasizing upon building upon organizational structures;
- (ii) a programme emphasizing on activities;
- (iii) as a method emphasizing on certain achievable ends ;

- (iv) as a process emphasizing upon what happens to people not only economically and socially but also psychologically ; and
- (v) institutionalization of newly discovered skills and procedures leading to social change without completely breaking away from the past.

If we were to follow this definition we may be at a loss to understand if tribal development and tribal welfare are synonymous. Anthropologists in India have realised that these are two mutually exclusive concepts and need to be comprehended carefully. Tribal Welfare and tribal development are two different approaches. Welfare does not automatically generate development. Vidyarthi (1982) while discussing the acceptance of the area-development approach emphasised that the concept of 'welfare' needs to be partly-replaced by that of 'development'. He maintains that the existing approach of giving doles to tribals has not yielded the desired results.

A further clarification is to be sought if conceptually tribal development mean same as rural development. Rural development ordinarily means development of the rural sector which comprises of both tribals as well as non-tribals. The emphasis here is laid on the all-round development of the rural people, not specifically geared to a particular category of people the tribals. On the other hand, tribal development aims solely at the wellbeing of the tribals who have had a long history of exploitation and are still victims of injustice-social, economic and political. Singh analysis it further : "Tribal development is sometimes thought to be synonymous with rural development. The difference between the two has to be clearly appreciated. The scheduled tribe population in the country is, by and

large, concentrated in certain tracts called "Scheduled Areas". In the first place, many of the tribal areas are remote, inaccessible, forested, hilly or slopy. Their natural resource endowment is vastly different from that of the alluvial plains which have for all these centuries been the bastion of the country's agriculture production. The schemes for their development have to be related to the regional resource availability. Secondly, their requirements of infra-structure are large and distinctive. Thirdly, on account of their age-long seclusion, the tribal communities have been cut off from the mainstream, and hence, cross-fertilization of ideas has been restricted hampering technological advancement. Further, as a consequence of their isolation, the scheduled tribe communities have developed a certain culture and psyche of their own in time with their own environment." (1981 : 114).

The tribal communities in India (427 in 1971) have got a heterogenous cultural pattern, largely dependent on ecology, economy, social organisation and ethnicity. Their problems are many owing to their economic backwardness, poverty and illiteracy. They are greatly an exploited lot. Any readymade solution or a blueprint to their problems cannot be made looking at the complex nature of their problems. There is no 'cut and dried' formula for their development. It may be pointed out here that while development as a concept may be considered from economic, social, political or technological aspects, in tribal communities it may not be feasible or profitable to view each of these aspects as a separate and distinct entity. There is a demand to look at tribal societies holistically. We can ignore one aspect and select another only at its grave consequences.

Historically, the tribal communities were approached in a number of ways by the Government. During British colonialism, the approaches towards tribals varied at two extremes; one, the policy of segregation or isolation, the other, total assimilation. It is claimed that the policy of isolation and segregation continued even in the early phase of post-independence era, till some reformers advocated strongly for the assimilation process. The policy of emotional integration with the local, regional and national settings is now mostly followed. Today, we find, two prominent approaches for tribal development—the area approach and the community approach (also a third, a combination of both).

The Sixth Plan sets objectives for tribal developments as follows :—

- (i) The entire tribal population, whether living in the areas of tribal concentration or outside will be covered by suitable developmental programmes during the Sixth Plan period;
- (ii) The gulf between the level of development in the tribal areas and the surrounding areas will be generally bridged by the end of the Sixth Plan and, in the case of more backward tribal areas, in the course of another five years, i.e. by the end of the Seventh Plan; and
- (iii) The tribal communities outside the tribal areas will be helped to attain the general level of development in the area by the end of the Sixth Plan, or latest by the end of the Seventh Plan in the case of more deprived communities (Government of India : 1977).

Various development programmes covering agriculture, irrigation, animal husbandry, co-operative, health, education etc. have been made for the development and welfare of the tribals. Unfortunately the progress or development of the tribals is far from being satisfactory. Reasons for this situation are many : programmes are plan based, more emphasis laid on disbursement without taking into account the local felt needs; lack or limited recognition to the cultural traditions, ecosystem economy, social system, historical background and ethnic composition of the region.

Studies indicate that development has not taken place at a uniform pace. Some communities are more advanced than the others or some families are enjoying most of the benefits meant for the total community. There are reported cases where unequal utilization and enjoyment have actually led to class formation within the tribal communities. Pratap (1982) reviewing the Tribal Welfare Programmes observed : "Even the little that has been invested in tribal welfare could not percolate to the intended beneficiaries in its entirety. In spite of the recommendations of the expert committees and commission (e.g. Elwin and Dhebar) the programmes failed to give the expected results, due to the following reasons : (1) Introduction of stereotyped programmes without relevance to the field needs of the tribals; (2) Failure of the planners to take cognizance of variations in development from region to region and from tribe to tribe; (3) Varied levels of comprehension and mobilization of economic, natural and human resources; (4) Different levels of receptivity of the beneficiaries and variegated capabilities of tribal leadership; (5) Ill-suited administra-

[Contd. on page 15

Tribal Economy: An Analytical View

DR. R. M. SRIVASTAVA*
DR. R. L. KHERDE**

Broadly, an economy is a system which provides people with the means to work and earn a living, it is a system which produces goods and services to satisfy the needs of people (Sudharam, 1973). Traditionally the village economy was supposed to have been self-sufficient although this is now denied as a myth. As against the national average of 73 per cent, 91 per cent of the tribals of our country are engaged in the primary sector of economy related to exploitation of natural resources.

There are communities like Onge, Jarawa and Shompen of Andaman and Nicobar Islands who are even now completely dependent on hunting, fishing and collecting wild roots and tubers. There are communities like Mizo, Naga, Kuki, Khasi of Eastern India and some tribes of Orissa who depend primarily on shifting cultivation. Settled agriculture is the primary source of livelihood for the majority of the tribal communities including Tribal Mundas of Bihar. Animal Husbandry is the main source of livelihood of the tribes in Western Himalayan regions. In the mining and industrial regions of Bihar, West Bengal, Orissa and M.P., the tribes supply the bulk of unskilled labour. Though there are some isolated example of improved agriculture adopted by the tribes, yet, by and large, agriculture in tribal areas is even now at subsistence level.

The changes in the Village economy that have been studied mostly elfer to the cropping pattern, im-

plements used in agriculture, irrigation and marketing. Howfar cattle contributes in the economy of tribal Mandas have not been studied.

Synthesising the various components like, agriculture, livestock wages, service and collection of forest produce etc. this study aims to throw some light on the general economic situations of tribal Mundas of Bihar with special emphasis on the contribution of cattle in their economy.

Methodology

Bihar State was selected for this study as it contained 61.22 per cent of total Munda population of the country. In Bihar, Chotanagpur, division was selected as it comprised 98.86 per cent of total Munda population of Bihar. Out of five districts of Chotanagpur, Ranchi district was selected as it had 74 per cent of total Munda population of Chotanagpur. In Ranchi District, Khunti sub-division was selected as it contained 74.9 per cent of the total Munda

population of the district. The selection of villages was done with the help of stratified random sampling method. In all three villages, viz. Anigara (acculturated village), Richna (semi-acculturated-village) and Selda (Isolated village) were selected for the study.

All the Munda households of three selected villages constituted the actual sample for the study. The total number of respondents (Heads of Munda families) were 267. The data were collected through structured personal interview schedule.

Results and Discussion

On the basis of the observation and critical enquiry some of the economy variables dimensions have been analysed to provide analytical view of general economic situations of tribal Mundas with emphasis on the contribution of cattle in their economy.

Occupational Pattern

Occupationwise distribution of Munda families of study area are presented in Table-I

TABLE I

Distribution of Munda families according to occupation pattern

Serial No.	Name of the Occupation	Acculturated village		Semi-acculturated village		Isolated village	
		Anigara (N-107)		Bichna (N-113)		Selda (N-47)	
		No.	%	No.	%	No.	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Agriculture ..	63	59.00	81	71.60	43	91.50
2	Dairy Farming ...	12	11.21	10	8.90	0	0.00
3	Labour ..	20	18.69	17	15.00	4	8.50
4	Service ..	8	7.40	16	14.20	0	0.00
5	Petty business ..	4	3.70	6	5.30	0	0.00

* Dr. R. M. Srivastava is Associate Professor of A.H. Extension, Ranchi Veterinary College, Ranchi-7 (Bihar).

**Dr. R. L. Kherde, Head (K. V. K. and T.T.C.), Krishi Vigyan Kendra and Training Centre, National Dairy Research Institute, Karnal (Haryana).

As evident from Table-I, agriculture was found to be the main occupation of tribal Mundas in all the three villages, acculturated (Anigara), Semi-acculturated (Bichna) and isolated village (Selda). The percentages being 59.00, 71.60 and 91.50 respectively. On pooled analysis, around 70 per cent of the respondents had agriculture as their main occupation. This was followed by labour, dairy farming, service and petty business in that order. Dairy was restricted to twelve families of Anigara village and ten families of Bichna village. In isolated village selda none of the families had dairy as main occupation.

As against the national average of 73 per cent, 70 per cent of the tribal Mundas were found to be primarily agriculturists. This is in line with the findings of Sachchidananda (1979) who reported that three fourth of tribal population in Chhotanagpur were agriculturists.

Land holding

Size of land holding is an important determinant of economic status of a farmer. Distribution of Munda households according to land holding are presented in Table 2.

TABLE 2
Distribution of Munda households according to land holding

Land holding	Acculturated village		Semi-acculturated village		Isolated village	
	No.	%	No.	%	No.	%
1	2	3	4	5	6	7
Landless (0)	2	1.8	12	10.6	3	6.4
Marginal (0.1-2.5)	13	12.1	20	17.7	15	32.0
Small (2.6-5.0)	40	37.5	32	28.3	19	40.4
Medium (5.1-10.0)	42	39.3	44	39.0	8	17.0
Large (10.1 and above)	10	9.3	5	4.4	2	4.2
Average holding/household (acres)	5.95		5.18		3.97	
Per capita cultivable land (acres)	1.04		0.96		0.76	

Data presented in Table 2 indicates that the average land holdings per household in Anigara, Bichna and Selda villages were 5.95, 5.18 and 3.97 acres respectively. The average land holding of three villages under study was 5.3 acres. This is in agreement with the findings of Commissioner for Scheduled Castes and Schedule Tribes (1975). The larger land holding in Anigara and Bichna villages as compared to Selda village can be explained with the fact that respondents of Anigara and Bichna villages had better economic status, more interaction with urban

areas and received more facilities from Government as well as voluntary agencies. One striking feature which the author observed that although on an average tribal Mundas had small land holding but there were few families in Anigara and Bichna villages who had even land upto 50 acres. This shows the concentration of land within few rich tribals who exploited the fellow tribals in the village.

Herdsize.—Data pertaining to herd size possessed by tribal Mandas of the study area are presented in Table 3.

TABLE 3
Distribution of Munda households according to herd size

Herd size	Acculturated village Anigara (N = 107)		Semi-acculturated village Bichna (N = 113)		Isolated village Selda (N = 47)	
	No.	%	No.	%	No.	%
1	2	3	4	5	6	7
Small (1-3)	42	39.25	71	62.83	45	95.74
Medium (4-6)	61	57.01	39	34.52	2	4.26
Large (7 and above)	4	3.74	3	2.65	0	0.00
Average herd size/household	5.57		3.19		2.20	

It is observed from Table 3 that majority (57.01 per cent) of the Munda households in Anigara village had medium (4-6) herd size in comparison with Bichna and Selda villages where majority (62.83 and 95.74 per cent respectively) had small herdsize (1-3). The average herdsize as indicated in Table 3 was 5.57, 3.19 and 2.20 in Anigara Bichna and Seldavillages respectively. The reason for having larger herdsize by the tribals of Anigara village can be attributed to their higher socio-economic status, the efforts of Government and voluntary agencies proving successful in popularising the benefits of cattle rearing and financial assistance in the form

of bank loans etc. extended to them. However, the breeds of cattle were mostly non-descript type in all the three villages and they were mostly used for drought purposes. Only 12 cows (10 Red Sindhi cross and 2 cross-breeds) in Anigara and 8 cows (7 Shahabadi and Haryana cross and 1 cross-breed) in Bichna village were improved breed. Village Selda did not have a single improved breed of cow.

Income pattern of a Munda Household

To have a glimpse of the income pattern of a Munda household, income from various sources, viz. agriculture, labour, service, cattle, petty business and forest produce, as reported by respondents, were computed for each family and then averaged to derive average family income of a Munda household in three villages under study. The results are presented in Table-4.

TABLE 4
Average income of a Munda household per annum

Serial No.	Sources of income	Acculturated village		Semi-acculturated village		Isolated village	
		Anigara (N=107)		Bichna (N=113)		Selda (N=47)	
		Average income per household/annum	%	Average income per household/annum	%	Average income per household/annum	%
1	Foodgrains	680.00	37.60	600.00	34.07	280.00	57.06
2	Cash crops	215.00	11.89	180.00	10.22	20.00	4.07
3	Labour	336.34	18.58	270.80	15.33	160.00	32.61
4	Service	269.13	14.87	496.44	28.16	....	....
5	Cattle	224.30	12.38	143.36	8.12	10.00	2.04
6	Petty business	33.64	1.82	50.46	2.84	....	....
7	Miscellaneous (Forest produce etc.)	50.00	2.76	20.00	1.14	20.00	4.08
Total income per household per annum(Rs.)		1808.41	100.00	1761.06	100.00	490.63	100.00
Average monthly income per household(Rs.)		150.70	....	146.75	....	40.83	....
Per capita per month income (Rs.)		26.43	....	27.17	....	7.86	....

From Table 4 it is evident that while there was not such difference in the average a monthly income of a Munda household in Anigara (Rs. 150.70) and Bichna (Rs. 146.75) villages, the difference was quite pronounced in Selda village (Rs. 40.83). If we consider per capita per month income of tribal Munda it comes to Rs. 26.43 in Anigara, Rs. 27.17 in Bichna and Rs. 7.86 in Selda village which is much below the poverty line demarcated at Rs. 61.80 for rural population by the Draft Sixth Five Year Plan (1979-83) estimates. Even if we consider the poverty line base at Rs. 30 per capita per month as reported by Bhatti (1974) for the rural population we find that tribal Mundas of all the three villages under study were still below poverty line.

Considering the various sources of income, a look into Table 4 would reveal that maximum contribution to the annual income of a Munda household comes from agriculture which was to the extent of 49.49 per cent in Anigara, 44.29 per cent in Bichna and 61.13 percent in Selda village. The most critical phenomenon associated with agriculture were undulating nature of the terrains, fragmentation of holding, light texture of soil with low organic matter content, erratic rainfall and faulty cultivation practices. After agriculture, labour was the main source of income of tribal Mundas followed by dairy, service petty business and forest produce. The contribution of cattle to the annual income of tribal Mundas was to the extent of 12.38 per cent in acculturated village Anigara, 8.12 per cent in semi-acculturated village Bichna and 2.04 per cent in isolated village Selda. The vicious cycle confronting cattle husbandry in tribal areas was poor genetic

quality of animals, scarcity of feeds and fodders, high cost of feeds as well as maintenance cost and lack of organised market.

Conclusions and implications

The findings with regard to tribal economy indicated that the economy of tribal Mundas is that of subsistence type and tribals lived much below the poverty line. This is a pointer to the fact that augmentation of economic resources for tribal development, therefore, did not help the tribals to the extent anticipated. In addition to the external exploitation, the ecological limitations and inadequate implementation of programmes hindered the process of their development. Thus, for each of these areas problem oriented separate strategy would have to be evolved and suitable action programmes initiated for improving the economic status of tribals.

On Development and Tribal Development

...tive structure and incapable personnel, resulting in confused decision-making and lack of initiative; and (6) Ineffective implementation of protective measures due to lack of proper implementation machinery resulting in dilution of development effort."

Vyas (1980) highlights some of the shortcomings of approaches and programmes for tribal development in Rajasthan : (i) Difficulties in adjusting the local problem and the needs to the macro-concepts and plans; (ii) Lack of institutional facilities which even the weaker sections could avail of; (iii) Lack of suitable administrative frame work for efficient organization and management of tribal development

Another importance aspect of finding was that settled agriculture formed the primary source of livelihood. Since tribal agriculture is confronted with so many problems like undulating nature of terrain, fragmentation of holding poor soil, lack of irrigation facilities and lack of manuring, efforts should be made to supplement it with other subsidiary occupations like Dairy farming, forestry, etc.

The most pressing problem which needs immediate attention is to promote institutional credit in tribal pockets to avoid the exploitation of tribals by moneylenders. Lack of adequate approach roads to isolated tribal pockets and marketing facilities also need immediate attention of planners and authorities. Technology of local industry should also be improved.

The contribution of cattle to the annual income of tribal Mundas

indicated 12.38 per cent in acculturated villages as compared to 2.04 per cent in isolated village. This suggests that if concerted efforts are made with suitable plan dairying can certainly prove to be an important source of income for the tribals which will ultimately improve their economic status. Organisation of dairy co-operatives may be one such step.

References

Anonymous (1975), Report, Office of the Commissioner for Scheduled Castes and Scheduled Tribes, New Delhi.

Bhatty, I. Z. (1974), Inequality and poverty in Rural India, *sankhya*, Series C, Vol. 36, pp. 291-331.

Sachchidananda (1979). The Changing Munda, Concept Publishing Co., New Delhi.

Sudharam, K. P. M. (1973), Elementary Economics, Ram Chand and Co., New Delhi.

□ □ □

(Contd. from page 11)

programmes; (iv) Attempt to implement production programmes without building up the required infra-structure; and (v) the ad-hoc character of the tribal development programmes and overlapping of financial resources.

III

It is essential to strengthen the insulatory measures for preventing the tribals from outside exploitation and the consequent dilution of development benefits as they percolate to the tribals. Exploitation of tribals by other tribals needs to be checked. For example, the more advanced plains tribesmen, Santhal exploiting Maler, who were made to settle in two colonies in Santhal Parganas of Bihar, is well recorded.

The administrative machinery needs to be geared up to meet the challenges of development of the tribals. The weakest link lies at the district level. Here, it is necessary to identify the tribal problems, bottlenecks and find suitable means to tackle them. Above all, it requires wisdom. It is the human factor that makes or mars the development of any region or group. Preparedness and motivation of tribal communities for adoption of new programmes of tribal development and their participation are very crucial. It is the awakening of their social consciousness and their voluntary will to involve themselves for their own development that predominates any developmental work.

□ □ □

Preventive Measures and Festivals of Gonds of Bhandara District

Part II

Dr. V. S. Waghaye

Lecturer

As a tradition there are some formalities which are observed with great care and interest by the Gonds. After going to the root of this tradition thoroughly it is seen that these people are by nature orthodox. Their main occupation is cultivation and they have to depend upon nature. For this purpose they observe the following days which may be called festivals or special preventive measures against the calamities that might fall on their crops and animals.

7. Koeela

If an insect—'Puli' is observed in the standing crop of any field, Mokasi calls a Panchayat, in which Baiga is invited. The Baiga is requested to take out the infection of 'Puli'. Baiga suggests the proper time and also the place where the worship is to be done.

On a fixed day, all types of agricultural works are deadily stopped and all efforts are made just to find out the insect 'Puli' from the crop. This 'Puli' is brought before Thakur deo as a culprit. Then the 'Puli' is worshipped by putting shendur, Bukka and 'hom'. This 'Puli' is carried away up to the last boundary of the village by the priest in his hand. After reaching the boundary of the village the Baiga prays the God. 'O God, this insect is your gift, though this is harmful to us, we offer your gift to you,

accept this and keep it with thyself so that it may not cause any adverse effect to the standing crop. Then he throws it away. He promises to God, Thakur deo, to offer a goat or pigling on a condition that the infection must be checked. He thinks that no such type of infection will now affect the crop. After his returning to the crowd, all the people enjoy with the assumption that God has protected them from the menace of puli.

8. Khuri Borawana

In the rural area there is generally a contagious disease for the animals which is named as 'Khuri'. To save the animals from such disease Mokasi takes much interest. It is said to be his foremost and important duty to call caste panchayat. He requests Baiga to take up some preventive measures for the protection of their animals.

On a fixed day the Baiga brings out such infected animals and after performing all rituals of worship carries that animal up to the last boundary of village on a specific place. All the animals of the village are also carried behind that. Then Baiga asks for a new earthen pot. He fills it with water and cowdung. He puts in it a branch of kadu-limb. Then he worships the God Bhaisasur by keeping this pot on that specific place. Having done so, he throws this cowdung water as a shower all

over these animals and carries them to the boundary of the other village through this place. From there again he brings them to his own village. It is a common belief that by doing so the animals are saved from the contagious disease. Khuri (foot and Mouth disease of animals). Thus the disease, Khuri is driven off out of the village, is named as Khuri Borawana.

9. Siv-Bandi

It is a common practice and belief among the Gonds that some special efforts should also be made and observed as a preventive measure of human life.

In a Gond village any one can see a high wooden pole rooted on the top of the eastern part of the village. This is called 'Nagri'. Where there is a such Nagri, the village is called married village, where as a village without Nagri is called unmarried village. Nagri is the fixed spot to point out the village boundary. The function in making the village boundary is called 'Siv-Bandi'.

This festival of Siv-Bandi is always changed for the protection of contagious disease of crops, animals and villagers or any attack of witch on the people of the village. Baiga always takes care for this and whenever he feels necessary, he performs the celebration of Shiv-Bandi after the three years or five years or seven years at the last.

As far as the expenditure of this celebration is concerned, Baiga puts forth the budget, of the budget is borne by Mokasi, while the other half is divided among the villagers. But now-a-days bearing of expenditure is changed. Now the whole expenditure is divided equally among all the villagers.

It is the practice that on the appointed day of Shiv-Bandi the priest, Baiga, without the knowledge

of anyone carries out six ploughs. In fact, he steals them. But the other material to be used for worship should be nearly two pairs of piglings, male and female both, one pair of sheep, seven pairs of chickens, five pairs of goats, he and she and seven earthen pots 'Kars', in addition to Badam, Kharik, Kapoor and hom etc.

Ordinarily festival is performed on a full-moon day of the month of Ashvin. If the priest finds no such collection of material on this day, he postpones the function up to the full-moon day of the month of Kartik (November-December). He is very keen to see the collection. In his opinion, the day is not of so much importance but the material. So he has right to fix up the date for celebrating the festival Siv-Bandi during the month Ashvin to Kartik (October to December). The festival has three days duration.

1. Nartate-Kiyana

The first day of celebration is called Nartate Kiyana, i.e. controlling of witches and evil spirits. All the people of the village come together near Thakur deo at night and Baiga worships Thakur deo formerly. There was a practice of offering bull-buffalow to Thakur deo, but now a days a pair of sheep is offered. Later on in the same manner Baiga worships all the Gods, viz. Sivrya, Bhaisasur, Rao pat, Kari pat, Kuwar pat, Bhumiyar, Raj-Bhumiyar, Ghamsen, Bhimsen, Mutua, Kadya by offering hom, liquor and the sacrifice of he-sheep, goats, piglings, and chicken one by

one. In the same way all the Goddesses are worshipped by offering she-sheep, goats, piglings and chickens.

The Baiga puts all the seven newly earthen pots 'Kars' near Thakur deo. He worships these 'Kars' by putting bukka, Kunkum, gural in them. Then he puts in Badam, Kharik and vegetarian medicines. Later on he puts the separated heads of all those sacrificed animals into those karas and closes the mouth of the karas by keeping the earthen lids. He buries them all under the ground near Thakur deo. At the time of worshipping it is observed that Baiga feels the Godly behaviour in himself. With the Bamboo tube having one end closed he wanders throughout the village with all the gathered people. It is a common belief that by that visit on this occasion removes all the witches from the boundary of the village, where these exists any spirit or witch he says and takes up the earth, fills the bamboo tubes and then he closes the other mouth. In this way he protects the affected persons from the spirit. He frees the villagers from magicians. For the protection of all he moves up to the boundary. It is a common belief during this such movements a tiger (invisible to others) moves with him; the tiger does not trouble any of the villagers and if at all the tiger comes in the sight of any one it is perfectly thought that a successful Shiv-Bandi has taken place. Afterwards a rich feast is given to the whole village and all the people spend their night by dancing and singing.

2. Nagari-Gadana

The second day of the function is of pitching the Nagri. On the east of the village a hole is dug three feet deep and at a distance of ten feet. The dug spot is properly worshipped by priest, by putting curd, milk and liquor. Later on with the touch of five hands a peg of Khair tree is fixed up in between the poles. It is called a symbol of wedding. As a token of wedding two poles of teak of the height about 14 feet are fixed up at a distance of 10 feet. Three other poles are fixed at the end of these two already fixed poles so as to form a triangular form. At the top of this triangle the flag of yellow colour is fixed up. This whole form is called Nagri. Beside both the polls young plants of Tembrun, Savari and Mahua are planted. Right side of Nagri stands for Mokasi while the left for all the villagers. The growth of the trees planted on both the sides are observed comparatively. i.e. the growth of the trees foretells the prosperity of the Mokasi or the villagers. Out of the stolen ploughs, one is buried beside Nagri while other near Thakur deo and the rests are buried on the different directions. On this day also the whole village enjoys the feast and spend their night in songs and dances.

3. Chokhara

The third day of the function is having a great importance because without any other performance and any other formalities all the villagers come together and enjoy a feast. Thinking it to be a gift of Gods and Goddesses, at this time, all the relatives residing in different villages are also co-ordially invited.

□ □ □

शासकीय आदिवासी आश्रमशाळा योजनेत सुधारणा करायलाशी शासनाने नेमलेल्या समितीच्या अहवालातील महत्वाच्या शिफारशी

डॉ. पुरुषोत्तम सिरसाळकर

मुख्य संशोधन अधिकारी

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे

१९८१ च्या शिरगणतीप्रमाणे महाराष्ट्र राज्यात आदिवासींची लोकसंख्या ५७.७२ लाख आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी हे प्रमाण ९ टक्के आहे. महाराष्ट्र राज्यात एकूण शासकीय ३२५ आश्रमशाळा व ९९ स्वयंस्फूर्त संस्थांनी चालविलेल्या आश्रमशाळा आहेत. या दोन्ही प्रकारच्या

आश्रमशाळांत अंदाजे एक लाख २५ हजार आदिवासी मुले व मुली शिक्षण घेत आहेत. आदिवासींना सर्व स्तरांवरील शिक्षण मोफत आहे. आदिवासी शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेले आहेत, हे खालील तक्त्यावरून आढळून येईल :—

तक्ता क्रमांक (१)

	सर्वसाधारण लोकांची टक्केवारी			आदिवासींची टक्केवारी		
	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
१९७१	३९	५१	२६	१९	४	११
१९८१	४७	५३	३५	३२	११	२२

महाराष्ट्र राज्यात १९७२ पासून शासकीय आश्रमशाळांची योजना कार्यान्वित आहे. या आश्रमशाळांच्या कारभारात सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने व शासनास मार्गदर्शन करून ठोस उपाय सुचविण्याच्या उद्देशाने शासनाने खालील समिती स्थापन केली :—

- (१) श्री. शिवाजीराव मोघे .. अध्यक्ष
- (२) श्री. कमलकिशोर कदम सदस्य
- (३) श्री. मधुकरराव पिचड .. सदस्य
- (४) श्री. राम कापसे .. सदस्य
- (५) श्री. शंकरराव गोवारी .. सदस्य
- (६) श्रीमती प्रभावती झाडवुके सदस्य
- (७) श्री सुधाकरराव धुर्वे .. सदस्य
- (८) श्री दाजीबा पाटील .. सदस्य
- (९) शिक्षण संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे सदस्य

- (१०) संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे सदस्य
- (११) संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक रोड. सदस्य
- (१२) मुख्य संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे. सभासद-सचिव.

सदर समितीने शासकीय आश्रमशाळांना भेटी देऊन, संबंधित अधिकाऱ्यांशी चर्चा करून व सखोल अभ्यास करून आपला अहवाल तयार करून शासनास सादर केला आहे. या अहवालातील शिफारशी शासनाच्या विचाराधीन आहेत. या अहवालातील महत्वाच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे आहेत :—

- (१) आश्रमशाळांच्या इमारतींचे बांधकाम अनुसूचित व डोंगरराज विभागात राहणाऱ्या आदिवासींचा शैक्षणिक व सामाजिक विकास

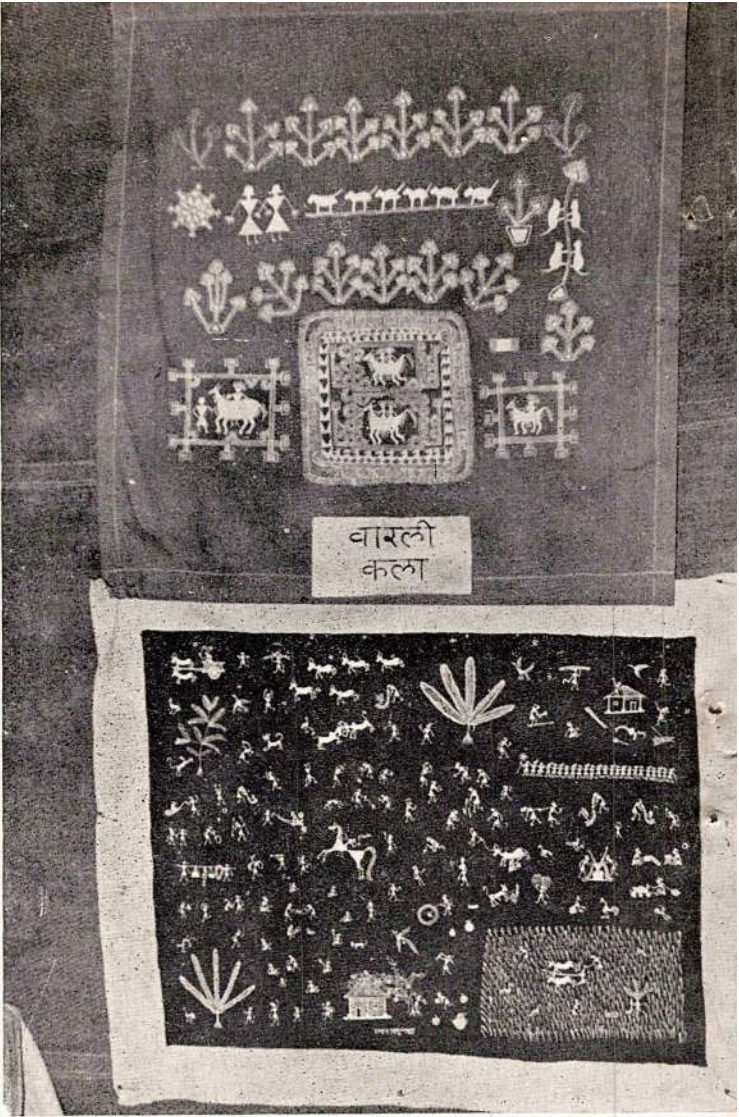
जलदगतीने घडवून आणण्यासाठी आश्रमशाळा समूहाची योजना १९७२-७३ वर्षापासून सुरू करण्यात आलेली आहे. समितीच्या मते आश्रमशाळा ही एक अत्यंत उपयुक्त अशी योजना आहे व यद्वारे आदिवासींची शैक्षणिक उन्नती होण्यास निश्चितच मदत मिळणार आहे. परंतु ज्या पद्धतीने आज शासकीय आश्रमशाळांचा कारभार चालू आहे, त्या पद्धतीने त्यांचा जलद शैक्षणिक विकास होईल असे समितीस वाटत नाही. समितीच्या निदर्शनास आणून देण्यात आले की ३२३ शासकीय आश्रमशाळांपैकी फक्त ५२ आश्रमशाळांची बांधकामे पूर्ण झालेली आहेत व ४७ आश्रमशाळांची बांधकामे चालू असून प्रगतिपथावर आहेत व हे काम होण्यासाठी ५ कोटी ८८ लाख ९६ हजार रुपयांची गरज आहे. यावरून असे दिसून येईल की, आजपर्यंत अकरा वर्षांत फक्त १६ टक्के इमारतीचे बांधकाम पूर्ण करण्यात आलेले आहे व १४ टक्के इमारतीचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे. निधीच्या उपलब्धतेनुसार ४७ आश्रमशाळांची बांधकामे पूर्ण होण्यासच आणखी पाच वर्षांच्या कालावधीची कमीत कमी गरज आहे. याशिवाय राहिलेल्या २२४ ठिकाणी इमारती बांधण्याचा एक धडक कार्यक्रम शासनाने हाती घेणे आवश्यक आहे. आज २२४ ठिकाणी आश्रमशाळा, खाजगी मालकीच्या झोपडघांत, घरांत, ट्युब्युलर स्ट्रक्चरमध्ये आहेत. आदिवासी खंड्यांत भाड्याने चांगली जागा मिळणे अशक्य आहे. त्यामुळे मिळतील त्या जागा ध्याव्या लागतील. मुलांच्या व मुलींच्या संख्येच्या मानानेही राहण्याची, जेवण्याची व झोपण्याची व्यवस्था अत्यंत असमाधानकारक आहे. अशा परिस्थितीत वर्षानुवर्षे चाललेल्या आश्रमशाळा या खऱ्या अर्थाने शाळांचे कामकाज प्रभावी रीत्या करू शकत नाहीत असे समितीचे मत आहे. त्यामुळे आदिवासी मुले व मुली चांगल्या

□ “घुसाडी” गोंड नर्तक—किनवट तहसील,
नांदेड जिल्हा.

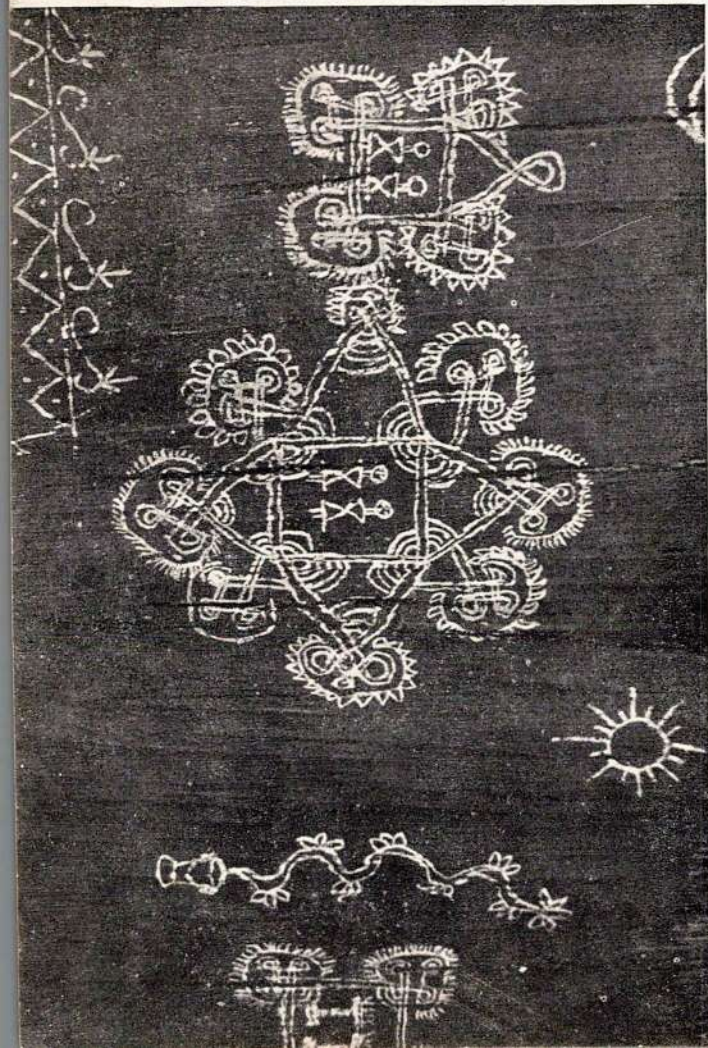

□ घोड्यावरील देव—
गोंड जमात,
चंद्रपूर जिल्हा.

□ वारली कला—ठाणे जिल्हा

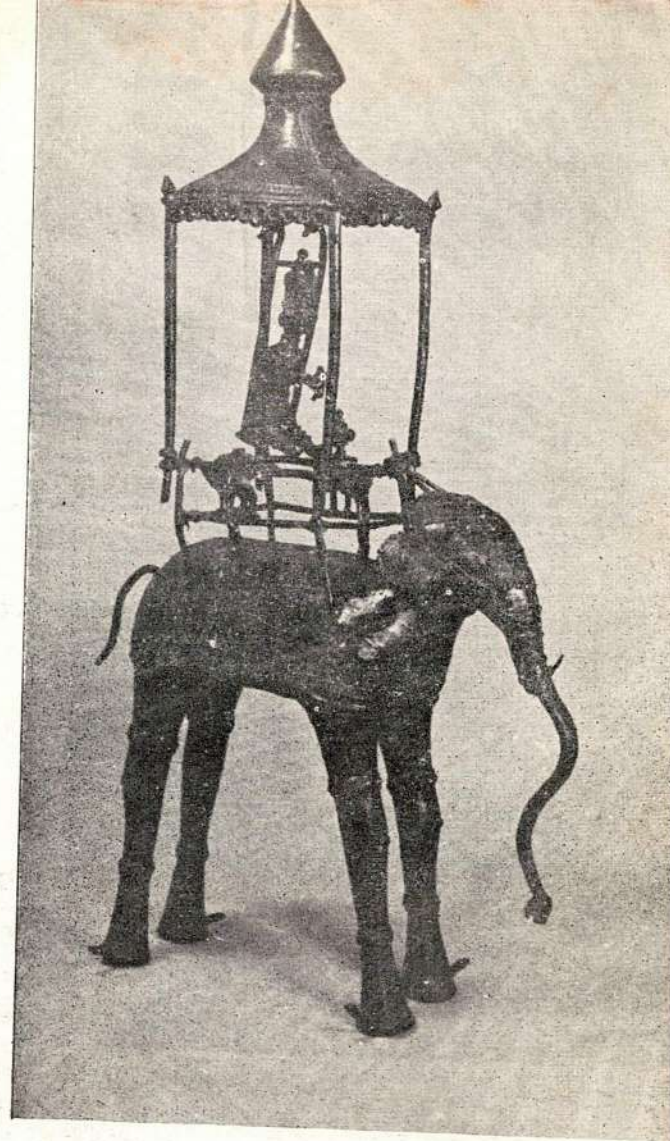

वारली
कला

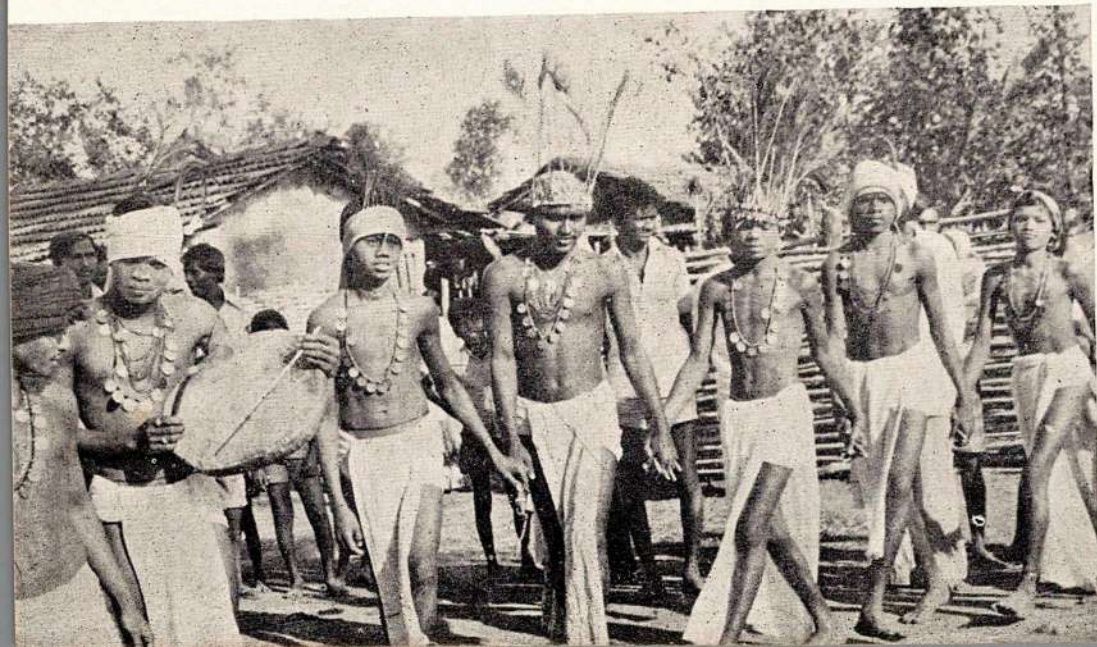
□ वारली कला—ठाणे जिल्हा

□ अंबारीवरील देवता (कोलाम/गोंड जमात),
यवतमाळ जिल्हा.

□ कोरक "होळीपूजन" नृत्यामध्ये
अमरावती जिल्हा.

□ “ बंजारिन माता ”—गोंड जमात—गढ़चिरोली जिल्हा

□ माडिया गोंड, नर्तक—
गढ़चिरोली जिल्हा

शैक्षणिक वातावरणास मुकली आहेत व निकृष्ट वातावरणात त्यांची जडणघडण चालू आहे. ह्या परिस्थितीत लवकरात लवकर बदल घडवून आणण्यासाठी इमारतींच्या बांधकामाबाबत समितीच्या खालील ठोस सूचना आहेत :—

(अ) यापूर्वीच्या बांधकामाच्या आराखड्याप्रमाणे मान्य खर्च, एका आश्रमशाळेसाठी २५.४८ लाख आहे. बांधकामाचे साहित्य व मजुरी यांची वाढ लक्षात घेता वरील खर्च प्रत्येक आश्रमशाळेसाठी रु. ४२.७० लाखापर्यंत वाढणार असल्याचे सांगण्यात आले. या पद्धतीने आज अस्तित्वात असलेल्या शासकीय आश्रमशाळा बांधण्यात आल्या तर त्यास ९६ कोटी १२ लाख रुपये खर्च येईल व यासाठी खूपच कालावधी लागण्याची शक्यता आहे. या सर्व परिस्थितीचा विचार करून समितीची अशी ठाम सूचना आहे की, ह्या मान्य महागड्या बांधकामाच्या आराखड्यात त्वरित बदल करावा व खालीलप्रमाणे दोन टप्प्यांत शासकीय आश्रमशाळांचे बांधकाम टिकावू, परंतु कमी खर्चात १९८३-८४ वर्षापासूनच करावे.

एका आश्रमशाळेसाठी १६ लाख रुपये खर्च खालीलप्रमाणे करावेत :

सर्व आश्रमशाळांचे पहिल्या टप्प्याचे खालीलप्रमाणे काम अग्रक्रमाने घ्यावे :—

पहिला टप्पा लाख रु.

(अ) शाळेतील सात खोल्या, हॉल, स्वयंपाकगृह, कोठीचे घर.	४.६९
(ब) दोन क्वार्टर्स, बालवाडी, शिक्षिका व अधीक्षक यांचे-साठी.	१.३१
(क) बोअरवेल	०.५२
(ड) वीज	०.४८
पहिल्या टप्प्याचा एकूण खर्च	७.००

दुसरा टप्पा

(इ) शाळेतील स्वच्छतागृहे	०.९४
(ई) मुलींसाठी स्नानगृहे व स्वच्छतागृहे.	०.८७
(फ) मुलींचे वसतिगृह	२.२०
(त) दहा क्वार्टर्स शिक्षिकांसाठी	३.०२
(म) वर्क चार्जेस	०.३६
(द) इतर	०.६५
(घ) वीज	०.३६
(न) जागेचा विकास	०.१०
(प) जोड-रस्ते	०.५०
दुसऱ्या टप्प्याचा एकूण खर्च	९.००

एकूण (७.०० + ९.०० = १६ लाख)

याप्रमाणे एका आश्रमशाळेचा खर्च अंदाजे १६ लाख असेल, त्यापैकी ७ लाख पहिल्या टप्प्यात खर्च अपेक्षित आहे. समितीची ठोस सूचना आहे की, शासकीय आश्रमशाळांची आजची परिस्थिती बदलण्यासाठी व या माध्यमातून आदिवासींचा शैक्षणिक विकास घडवून आणण्यासाठी शासनाने इमारतींच्या बांधकामाच्या पहिल्या टप्प्याचा कालबद्ध कार्यक्रम प्राधान्य देऊन हाती घ्यावा व पुढील चार वर्षांत सर्व ठिकाणी इमारतींचे बांधकाम करून आश्रमशाळांची प्राथमिक गरज भागवावी व यासाठी दरवर्षी पाच कोटी रुपयांची कमीत कमी तरतूद १९८४-८५ वर्षापासून करावी. तसेच केंद्र शासनाकडून मिळणारा अथवा उपयोजनेच्या फंडातूनही मिळणारा काही पैसा इमारतींसाठी वापरावा.

(ब) आश्रमशाळांच्या इमारतींच्या बांधकामासाठी अपुरा निधी असताना देखील समितीच्या असे निदर्शनास आले आहे की, सार्वजनिक बांधकाम विभाग १६ टक्के एजन्सी चार्जेस व इतर चार्जेस शासकीय आश्रमशाळांच्या बांधकामावर लावतात तेव्हा अशी शिफारस आहे की, त्यांनी शासकीय आश्रमशाळांच्या बांधकामावर खात्याचे एजन्सी व इतर चार्जेस लावू नयेत व हे बांधकाम कालबद्ध कार्यक्रमांनुसार लवकरात लवकर पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करावा.

(क) आश्रमशाळांसाठी मुताब्या व स्वच्छतागृहे गांधी स्मारक निधी, पुणे यांनी तयार केलेल्या नमुन्याप्रमाणे कमी खर्चात व टिकतील अशा रीतीने स्थानिक परिस्थितीप्रमाणे बांधावीत.

(ड) उपयोजना क्षेत्राबाहेर ६८ आश्रमशाळा कार्यान्वित आहेत. त्यांच्या इमारतींसाठी डीपीडीसीमध्ये पुरेसा पैसा उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांच्यासाठी देखील कालबद्ध कार्यक्रम शासनामाफत राज्य पातळीवर राबवावा. ही शासकीय आश्रमशाळा योजना संपूर्ण रीत्या राबविण्याची जबाबदारी शासनाने घ्यावी व त्याचे नियोजन जिल्हा पातळीवरील काढून राज्य पातळीवर ठेवावे.

(२) आश्रमशाळांसाठी जमीन

समितीच्या निदर्शनास आले की, आजतागायत ३२३ पैकी फक्त १८१ ठिकाणी (५५ टक्के) जमीन उपलब्ध झाली आहे व १४२ ठिकाणी (४५ टक्के) अद्याप जागा उपलब्ध झालेली नाही. लवकरात लवकर जागा मिळविण्यासाठी समितीची शिफारस आहे की, जिल्हानिहाय या कामासाठी कलेक्टरांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमावी.

(३) पाणी

समितीच्या निदर्शनास असेही आले आहे की, काही आश्रमशाळांच्या ठिकाणी पाण्याची अडचण आहे. त्यामुळे मुलांना व मुलींना आठवड्यातून एकदाच आंधोळ करावी लागते. पिण्यासाठी देखील पाणी बऱ्याच ठिकाणी बैलगाडीतून आणले जाते. मुलांना व मुलींना नदीनाल्यावर आंधोळीस जावे लागते. त्यांचे अंधरूप व पांघरूप तसेच कपडे अस्वच्छ असतात. त्यामुळे त्यांना त्वचारोग होतात.

(अ) ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी समितीची अशी शिफारस आहे की, ज्या ठिकाणी जमीन उपलब्ध होईल व बांधकाम होणार आहे, त्या ठिकाणी यापुढे प्रथम बोअर वेल, संबंधित शास्त्रज्ञांच्या सल्ल्याने (जीएसडी) घ्यावी व पाणी लागले तरच त्या इमारती बांधाव्यात अन्यथा: दुसऱ्या ठिकाणी जागा मिळवावी की ज्या ठिकाणी पाणी लागू शकेल. पाण्याची व्यवस्था झाल्यावरच इमारती बांधाव्यात.

(ब) सर्वेक्षण करताना जीएसडी च्या अधिकाऱ्यांचा शास्त्रीय सल्ला घ्यावा व पाणी मिळत असेल तरच जागा निवडावी.

(क) इमारती झालेल्या आश्रमशाळांतील पाण्याची टंचाई दूर करण्यासाठी संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक यांनी संबंधित अधिकाऱ्यांशी चर्चा करून हा प्रश्न जलदगतीने कसा सोडविता येईल याचा विचार करून सातत्याने त्याचा पाठपुरावा करणे आवश्यक आहे असे समितीस वाटते. तसेच जवळपास पाणी असल्यास ते उपलब्ध होऊ शकेल किंवा नाही याचाही विचार करणे आवश्यक आहे. बऱ्याच ठिकाणी खूप खर्च करून इमारती बांधण्यात आल्याचे आढळून आले पण त्यापैकी कोठेही आवश्यक पाण्याची सोय आढळून आलेली नाही. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना खूपच त्रास सहन करावा लागत असल्याचे समितीस आढळून आले.

(४) वसतिगृहे

ज्या तालुका/जिल्हा अथवा जवळील मोठ्या गावी चांगले हायस्कूल असेल त्या ठिकाणी मुलांची व मुलींची स्वतंत्र वसतिगृहे उघडावीत व या सातवी पास होणाऱ्या आश्रमशाळेतील मुलांची व मुलींची आठवीपासून शिक्षणाची सोय त्या शाळांतून करावी. उपयोजना क्षेत्रातील प्रत्येक तालुक्याच्या व जिल्हाच्या ठिकाणी आवश्यकतेनुसार, मुलांची व मुलींची वसतिगृहे, समाजकल्याण संचालनालयाच्या धर्तीवर आदिवासी मुलामुलींसाठीच काढावीत

आदिवासी विकास संचालनालयांनी याबाबतचा कार्यक्रम आखावा व पुढील पाच वर्षांत याची पूर्तता करून घ्यावी. या व्यवस्थेमुळे चांगल्या शाळांतून आदिवासी पाल्यांना शिक्षण मिळेल. नगर नियोजनामधील शासकीय जागा, तालुका व जिल्हाच्या ठिकाणी, वसतिगृहासाठी राखून ठेवण्याच्या सूचना शासनाने संबंधितांना द्याव्यात अशी समितीची शिफारस आहे.

(५) इन्सेन्टीव्हज

उत्तम शिक्षकांना व अधीक्षकांना आदिवासी भागातील आश्रमशाळांत आकर्षित करण्यासाठी त्यांना खालील इन्सेन्टीव्हज द्यावीत :—

(अ) पगाराच्या श्रेणीतील दोन वार्षिक वाढी जादा देऊन नेमणूक.

(ब) राहण्यासाठी मोफत निवासाची सोय अथवा त्यांना द्यावयास लागणारे घर-भाडे रु. ५० पर्यंत शासनाने त्यांना, त्यांची निवासाची मोफत सोय होईपर्यंत द्यावे.

(क) त्यांच्या मुलांसाठी पुढील शिक्षणासाठी शासकीय वसतिगृहात मोफत राहण्याची व जेवणाची सोय.

(६) आश्रमशाळा (शिक्षण) शिक्षक

आदिवासी विभागातील शिक्षण सुधारण्याची जबाबदारी प्रामुख्याने शिक्षण संचालनालयाची आहे असे समितीला वाटते.

(अ) शिक्षक (प्राथमिक)

समितीच्या असे निदर्शनास आले आहे की, शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळांत अप्रशिक्षित शिक्षकांची संख्या ४८३ आहे.

१. या शिक्षकांना प्रशिक्षित करण्यासाठी पाच वर्षांचा कालबद्ध कार्यक्रम संचालक, शिक्षण संचालनालयांनी संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक, यांच्याशी चर्चा करून आखावा व त्यांना प्रशिक्षित करून घ्यावे. त्यांच्यापैकी जे प्रशिक्षित होणार नाहीत त्यांना प्राथमिक शिक्षकाचे काम देऊ नये.

२. यापुढे अप्रशिक्षित शिक्षकांची नेमणूक करू नये. आदिवासी भागात इतर गोष्टींना प्राधान्य न देता प्रशिक्षित शिक्षक घ्यावेत. यामुळे शिक्षणाचा दर्जा प्राथमिक स्तरावर सुधारेल अशी समितीची धारणा आहे.

३. जिल्हा परिषदेतील अनुभवी शिक्षक व खाजगी माध्यमिक शाळेतील अनुभवी शिक्षक जर आश्रमशाळांत नोकरी करण्यास उत्सुक असतील तर त्यांची पूर्वीची सेवा ग्राह्य घेऊन व

त्यांना सुरुवातीस शंभर रुपये विशेष पगार देऊन त्यांना शासकीय सेवेत कायमचे घ्यावे. यामुळे त्यांच्या अनुभवाचा फायदा आश्रमशाळांतील सध्याचे व्यवस्थापन सुधारण्यास होईल असे समितीला वाटते.

(ब) शिक्षक (माध्यमिक)

समितीस असे आढळून आले आहे की, माध्यमिक स्तरावर देखील ७८ शिक्षक अप्रशिक्षित आहेत. त्यांनाही प्रशिक्षित करण्याचा कालबद्ध कार्यक्रम संचालक, शिक्षण संचालनालय, पुणे, यांनी आखावा व ते प्रशिक्षित होतील याची खात्री करून घ्यावी. प्रशिक्षणाची जबाबदारी शिक्षण संचालनालयाची असावी व आवश्यक पैसा व अप्रशिक्षित शिक्षक संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक यांनी पुरवावा असे समितीस वाटते.

(७) स्वयंस्फूर्त संस्थांनी चालविलेल्या आश्रमशाळा

स्वयंस्फूर्त संस्थांनी चालविलेल्या आश्रमशाळांचाही अभ्यास करून या योजनेचा सर्व बाजूने विचार होणे आवश्यक आहे, असे समितीस वाटते. या आश्रमशाळांच्या कारभारात सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने व ठोस उपाय सुचविण्याच्या दृष्टीने शासनाने समिती नेमावी अशी या समितीची शिफारस आहे.

(८) शालेय तपासणी, पर्यवेक्षण व शैक्षणिक प्रशासनासाठी यंत्रणा

(अ) आश्रमशाळांवर अधिक लक्ष केंद्रित करण्याच्या दृष्टीने तपासणी अधिकाऱ्यांनी वर्षभरात दोन भेटींऐवजी वारंवार भेटी देणे आवश्यक आहे. आश्रमशाळांची दर वर्षी वार्षिक तपासणी करणे आवश्यक आहे. आश्रमशाळांवर देखरेख ठेवणे, तपासणी करणे इत्यादी बाबींसाठी संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक यांच्या कार्यालयात स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण करण्याची समितीची शिफारस आहे. यामुळे शिक्षकांना शैक्षणिक मार्गदर्शन मिळेल, शाळेतील उणिवा दूर करण्याचे प्रयत्न होतील व शाळांचा शैक्षणिक दर्जा सुधारेल असे समितीस वाटते.

आदिवासी विकास संचालनालयात खालील पदे त्वरित निर्माण करावीत अशी समितीची शिफारस आहे :

- (१) सह संचालक (१ पद)
- (२) उप संचालक (शिक्षण) (१ पद)
- (३) उप संचालक (४ पदे)
- (४) इतर आवश्यक कर्मचारी.

तसेच उपयोजना फंडातून सध्या गटविकास अधिकारी यांच्या कार्यालयात असलेला विस्तार अधिकारी देखील आदिवासी विकास संचालनालयाच्या मार्गदर्शनाखाली आश्रमशाळांचेच काम करण्यासाठी असावेत, असे समितीस वाटते.

(ब) आश्रमशाळांत ऑडिट अनेक वर्षांपासून झालेले नाही, तरी ऑडिट होण्याची अत्यंत गरज आहे. असे समितीचे मत आहे. शासनाने सर्व आश्रमशाळांचे त्वरित ऑडिट करून घ्यावे अशी समितीची शिफारस आहे.

(क) व्यवस्थापन

(अ) आश्रमशाळांचे व्यवस्थापन सुधारण्याची अत्यंत गरज आहे. संचालक, प्रादेशिक उप संचालक व आदिवासी विकास अधिकारी यांच्या कार्यालयांतील उपलब्ध स्टाफ, कामाचा बोजा लक्षात घेता अपुरा आहे असे समितीचे मत आहे. दहा आश्रमशाळेसाठी एक आदिवासी विकास अधिकारी व पाच आश्रमशाळांसाठी एक आदिवासी विकास निरीक्षक असणे आवश्यक आहे. तसेच प्रादेशिक उप संचालकांच्या कार्यालयात देखील पुरेसा आवश्यक कर्मचारीवर्ग नेमणे आवश्यक आहे. आदिवासी विकास अधिकाऱ्यांच्या कार्यालयात कामाच्याप्रमाणे अधिक स्टाफ असणे आवश्यक आहे. प्रादेशिक उप संचालकांना विभागीय समाजकल्याण अधिकाऱ्यांप्रमाणे अधिकार देण्यात यावेत अशी समितीची शिफारस आहे. चार अधिक प्रादेशिक कार्यालये उघडण्यात यावीत व त्या कार्यालयांत इतर आवश्यक कर्मचाऱ्यांबरोबर शिक्षण अधिकारी, वर्ग (२) चे एक पद व आवश्यक विस्तार अधिकारी (शिक्षण) असावेत असे समितीस वाटते.

(ब) प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास क्षेत्र, यांना शासनाने उपसंचालक म्हणून घोषित केले आहे. त्यांच्यावर आश्रमशाळांना भेटी देण्याची जबाबदारी टाकण्यात आली आहे. त्यांनी केलेल्या सूचनांची पूर्तता करणे आदिवासी विकास अधिकाऱ्यांचे कर्तव्य आहे. प्रकल्प अधिकारी व आदिवासी विकास अधिकारी यांच्यात अधिक समन्वय व सलोखा निर्माण करण्याची अत्यंत गरज आहे असे समितीचे मत आहे.

(९) विद्यार्थीनीबाबतच्या शिफारशी

शासकीय आश्रमशाळात मुलींची देखभाल करण्यासाठी खालील पदे त्वरित निर्माण करावीत :—

- (अ) स्त्री अधीक्षक (१) समाजकल्याण विभागाच्या धर्तीवर.
- (ब) मेट्रन-चाळीस मुलींमध्ये एक या प्रमाणे.
- (क) स्त्री शिपाई (१)
- (ड) स्त्री पहारेकरी (१)

या अहवालात एकूण ५१ शिफारशी करण्यात आलेल्या आहेत. वरील शिफारशी शिवायच्या शिफारशीत बालवाडी, शिक्षक, व्यवस्थापक, तपासणी इत्यादी बाबीबाबतच्या शिफारशी आहेत.

या सर्व शिफारशींवर शासनाच्या आदिवासी विकास विभाग व संचालक, आदिवासी विकास विभाग यांनी कार्यवाही करावयाची आहे. जलदगतीने कार्यवाही झाली तरच

शासकीय आश्रमशाळांत सुधारणा, काही वर्षांत दृष्टोत्पत्तीस येईल. शासकीय आश्रमशाळांच्या माध्यमातून आदिवासींच्या शैक्षणिक प्रगतीचा वेग वाढेल व यामुळेच या अशिक्षित व अडाणी समाजात बदलाच्या प्रक्रियेला देखील हातभार लागेल. आज आश्रमशाळांत आढळून येत असलेल्या उणिवा त्वरित दूर करणे, ही काळाची गरज आहे व यावरच या योजनेचे यश अवलंबून आहे.

□ □ □

Voluntary Agencies in Tribal Areas

(Contd. from Page 6)

- (3) Training of personnel managing the activities such as Ashram Schools, Hostels, Balwadis etc.
- (4) Lack of financial assistance from Government.
- (5) Lack of coordination of activities of various organisations.

The Voluntary Organisations find it difficult to manage the affairs of hostels Ashram Schools on 90% grant-in-aid basis. Their demand is 100% grant on approved items of expenditure to run a hostel or Ashram School with efficient services. They cannot get donations from the tribal people, whose economic condition by and large is far from satisfaction. In the pre-Independence period, the Bombay State was considered as a Deo-hive of the Voluntary Organisations, rendering valuable selfless services to the weaker sections in particular and other people in general. But at present it has been noticed that there is mushroom growth of local area based Voluntary Organisations, who mostly neither have

sound financial base nor a team of dedicated social workers. As a result of it, they cannot deliver effectively, the services needed for the activities. It is also observed that some of the agencies have taken the activities with business motive rather than the spirit of dedication and service to the weaker sections.

Role of Voluntary Agencies in Tribal Development

1.8. The overall development of the tribal people is not possible only by the governmental agencies. The people's participation is therefore very necessary in planning and effective implementation of the tribal development programmes. Such of the voluntary agencies, who have a good record of services need encouragement and a few of them who are not providing the services as per the rules, will have to be weeded out, so that the work of voluntary agencies is projected properly in the field of tribal development. The voluntary agencies can ventilate the grievances of these people and get redressed through the Governmental agencies. They can play an important role of bridging the gap between

the people and the Government. It is through their selfless services, character and dedication that they can impress the tribal people and the Government.

It is also necessary that the voluntary agencies working in the field of tribal development have a meeting platform, once in a year to share each other's experiences in the field of tribal welfare. The training of personnel working in Balwadis, Hostels and Ashram Schools will also improve their teaching abilities which ultimately may result in good results in these fields. The Training Institutes can associate with the training programmes of these personnel.

The pace of tribal development will have to be accelerated with the effective participation of good voluntary agencies. Continuous dialogues between the officials and non-officials may result in bringing them clear to share each others views in the field of tribal welfare. Active participation of good voluntary agencies is necessary for the speedy uplift of tribal people in Maharashtra State.

□ □ □

आदिवासी कला : लोकनृत्ये : १ :

उत्तमराव सोनवणे

अभिरक्षी

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे

“नृत्य-संगीताच्या धुंदीत जीवनात आनंद भरीत राहण्याचा मार्ग आदिवासी संस्कृतीने आदिवासींना दिला आहे.” आदिवासी कलांचा गौरव करताना श्री. नेहरूंनी लिहिले आहे की, आमच्यामधून त्यांच्या भागात जाणारे लोक या रानटी लोकांना सुधारकाव्यास आलेल्या सुधारकाची भूमिका घेत असतात. त्यामुळे तो उपदेशकाची भूमिका स्वतःकडे घेतो. असे हे उपदेशक त्यांच्याकडे जातात आणि त्यांच्या पद्धतीसंबंधानी कपाळास आठवा घालून तिरस्कार दाखवून सुधारणांच्या नावाखाली त्यांना त्यांच्या जीवनपद्धतीला गाडून टाकण्याचा उपदेश करतात. परिणामतः क्षुल्लक सुधारणांच्या मोबदल्यात आदिवासी जीवनातंदाला पारखे होतात. या चुकीमुळे आदिवासी जीवनाला निरुत्साही, जिव्हाळा नसलेले सुन्न आणि बेचव जीवनाकडे वाटचाल करावयास लावतो आहोत.

नेहरूंना आदिवासी संस्कृतीबद्दल आदर होता. आत्मियता होती. त्यांच्या नृत्य-संगीताकडे कला या दृष्टीने ते पहात होते. सुधारणांच्या हमगर्दीत या कलांचा न्हास होऊ नये यासाठी त्यांचे प्रयत्न होते. आदिवासींच्या लोकनृत्यावर त्यांचे अपार प्रेम होते.

भारतात लोकनृत्यांची रेलचेल आहे. प्रत्येक जमातीचे स्वतःचे वैशिष्ट्यपूर्ण नृत्य आहे. लोकनृत्यांची ही आवड आजची किंवा अलीकडील काळातील नाही. जगजेल्या सिकंदराबरोबर आलेल्या “आरेन” या इतिहासकाराने आपल्या नोंदीत भारतीय लोकनृत्यावर टिप्पण्या घेतल्या आहेत. त्याने लिहून ठेवले आहे की, “जगात भारताइतकी नृत्ये आणि गाणी (संगीत) यांची आवड दुसऱ्या कोणत्याच देशात नाही.” आरेन यांनी दिलेला निर्वाळा आजही भारताबाबत सत्य आहे. भारतातील विविध लोकनृत्ये आजही अनेक खेड्यांना रात्रन् रात्र जागवीत आहेत आणि या लोकनृत्यात आदिवासी लोकनृत्यांचा फार मोठा वाटा आहे.

लोकनृत्य यातून लोकांचे नृत्य असाच अर्थ अभिप्रेत आहे. ज्या नृत्यात सामान्यतः लोक स्वयंस्फूर्तीने भाग घेतात ते लोकनृत्ये. लोकनृत्य हे त्या समाज जीवनाचे उत्स्फूर्त अंग असते. लोकनृत्याचा मूलभूत गुण आहे उत्साही, जोमदार “ताल आणि नाद”. या ताल आणि नादाच्या माध्यमातून भूतलावरील अत्यानंदाची आणि जीवनातंदाच्या प्रगल्भ प्रेमाची प्रचिती लोकनृत्ये घडवितात. नाद आणि ताल यांच्या माधुर्याने भारीभूत झालेल्या नर्तकांचे अत्यानंदी अनुभूतीचे प्रत्येकारी रूप एकमेकांना दिसावे याचसाठी बहुतेक लोकनृत्यांत गोलाकार फेऱ्यांत नाचण्याचा प्रघात आहे.

लोकनृत्ये लोकांची, समाजाची नृत्ये आहेत. दरबारी नृत्यासारखी त्यांना मान्यता नव्हती. संगीत-नृत्याचा भोक्ता राजपुरुष त्याच्या मर्जीतल्या कलाकारांना वाव देत असे. यातून पुढे थोर थोर कलावंत राजमान्यतेमुळे पुढे आले. राजाचे अनुकरण त्यांचे मांडलिक, अधिकारी व जमीनदार आपल्या कुवतीनुसार करीत असत. त्यामुळे काही काळापर्यंत “हवेल्यां” तून संगीताचा जल्लोश होत गेला. पुढे काळ बदलला. हवेल्यांच्या चार भितींच्या मर्यादांनी राहिलेल्या नृत्य-संगीताला उतरती कळा लागली. परंतु उघड्या वातावरणात वाढणाऱ्या लोकनृत्य-संगीतात फरक पडला नाही. त्याची व्याप्ती वाढतच गेली. कारण त्या त्या समाजाचे ते स्थायी अंग होते. कुणाला विविक्षितांना खूप करण्याचा त्याचा मर्यादित उद्देश नव्हता. स्वतःलाच प्रमुदित करण्याचा “ध्यास” त्या पाठीमागे होता.

वातावरण स्वच्छ आहे. आकाश निरभ्र आहे. शेतांचे हंगाम कोठे सुरू आहेत, तर कोणाचे संपले आहेत. जगण्यासाठी पैसा मिळविण्याची धडपड करण्याची त्यामुळे गरज नाही. अशा रीतीने अनुकूल वातावरणात आदिवासी भागात जोरदार आवाजात वाजणाऱ्या ढोल-डफाच्या तालांवर नाचणारे आदिवासी स्त्री-पुरुषांचे जथ्ये आढळून येतात.

नृत्यासाठी आदिवासींचे खात्रीचे काही दिवस आहेत. आकाशात बराच वेळ चंद्र असलेले दिवस साधारणतः शुद्ध पंचमी ते वद्य चतुर्थी यामधील दिवस, शेजारची अगर गावातील मुलगी किंवा मुलाचे लग्न, पिकांच्या हंगामाची सुखात, सणवार, नव्याने आलेले धान्य आणि कोणताही आनंदाचा अगर महत्त्वाचा दिवस म्हणजे आदिवासींना नृत्य गाण्याच्या विशेष संधी. खरे पाहू जाता, आदिवासींना नृत्यासाठी अशा उपचारांचीसुद्धा गरज लागत नाही. या मुलामुलींना नाचण्यागाण्यासाठी कोणतेही निमित्त लागत नाही.

आदिवासींची सर्वच नृत्ये लोकनृत्ये आहेत. सर्वांना अवगत अशी ती कला आहे. त्यांची नृत्ये उत्साही, जोमदार आहेत. विविध रंगांने नटलेली, प्रोत्साहित करणारी आहेत. त्यांच्या नृत्यात तारण्यासारखे एकच वाद्य असते तसेच गुंग करणारी वाद्यांची खिचडी असते, ताल असतो, झोका असतो आणि लोकगीते असतात. “करसाड” सारखी दुःखी तर “करमा” सारखी तूरट चवीची चावट गीते. त्यामुळे आदिवासींना त्यांची नृत्ये निव्वळ करमणूक असत नाहीत. त्यांच्या जीवनाचे ते अंग असते अन्न आणि कामाइतकेच त्यांच्या जीवनात नृत्याला महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांची जगण्यासाठी झगडण्याची धडपड त्यांच्या नृत्यातूनही प्रकट होते. निसर्गाची त्यांची जवळीक त्यातून प्रदर्शित होते. प्रगतीच्या टप्पाटप्पाकडे लहान बालकासारखे निरागस वृत्तीने पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन प्रतित होतो. काळाच्या ओघात नागरी जीवनाचा त्यांच्यावर थोडा फार परिणाम झाला आहे. तरी जीवनदायी करमणुकीच्या या प्रकारांना त्यांनी परंपरेने निळापुर्वक नालवदी सारखे घट्ट जतन करून ठेवले आहे.

उत्पत्तीतील धार्मिक स्वरूप

लोकनृत्ये आदिवासी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. प्राचीन काळापासून आदि मानवाच्या जीवनातील प्रत्येक घटनेमध्ये नृत्याला महत्त्वाचे स्थान होते. त्यांच्या आनंदाच्या क्षणात सर्व लोकांनी नृत्याला स्थान दिलेले दिसते. याच-बरोबर दैवतांच्या आराधनेसाठी परिणामकारक साधने म्हणून नृत्य स्वीकारले होते. बदलत्या काळाबरोबर नृत्यकला बदलत गेली आहे. नवनवीन बदल स्वीकारत गेली आहे. परंतु त्यांचा धार्मिक संबंध आणि नृत्यांचा ठराविक साचा टिकून असलेला आपणास दिसून येतो.

नृत्याचा उगम धार्मिकतेतून झाला आहे. आदिमानवाची धारणा होती की, त्यांना नृत्ये त्यांच्या मोठ्या देवाने दिली, शिकविली.

आदिवासी लोकवाङ्मयात याला अनेक आधार सापडतात. कांबडनाच नारन देवाने "कनसरी" मातेला प्रसन्न करण्यासाठी केला. बुडा देवाने "राजनेंगी वाना" बनवून वाजविण्याची कला परधानांना स्वप्नात सांगितली. भिवसन देवाने दंडार सुरू केली किंवा दंडारीला ऋणाच्या रासलीलाचे प्रतिक मानावयाचे, या साऱ्यातून नृत्यांचा उगम देवाशी नेऊन पोहोचवण्याची धडपड दिसते. खेरीज बहुतेक आदिवासी नृत्ये हंगामाच्या वेगवेगळ्या स्थित्यंतरानुसार केली जातात. त्या त्या वेळी असलेल्या सणानुसार त्या त्या देवतेची नृत्यांचा अपरिहार्य संबंध त्यामुळे जोडला जातो. नंतरच्या काळात नृत्यामध्ये वेगवेगळे प्रकार पायला लागले. नाविण्याचा स्वीकार आदिवासींनी मूळ धारणेची झालर लावूनच केलेला आहे. आदिवासींच्या धार्मिक कल्पनांमध्ये निसर्गपूजा प्रामुख्याने आहे. निसर्गाच्या सततच्या सांघिध्यात ते राहातात. सर्वोच्च अमानवी शक्ती आणि दृष्टात्मा यांवर श्रद्धा ठेवून त्यांच्यासह अनेक चल-अचल वस्तूंची पूजा ते करतात. याच शक्तीची नृत्ये ही देणगी असल्याने "अनाकलनीय" शक्तींना प्रसन्न करण्यासाठी नृत्याकडे साधन म्हणून ते पाहतात. त्यामुळे नृत्याला "पावित्र्यता" प्राप्त झाली. नैसर्गिक सर्वशाली शक्तींच्या सांघिध्यात निसर्गावरच जीवन अवलंबून असल्याने एका अर्थाने जगण्यासाठी अन्न जमा करण्यासाठी करावी लागणारी पवित्र कृती म्हणजे नृत्ये असा होतो; आणि प्रत्यक्षात आदिवासींनी धारणाही अशीच दिसून येते.

"ओस्टरले" या तत्त्ववेत्त्याला नृत्याचा उगम पवित्र धार्मिकतेतून झाला असे वाटते. ग्रीक तत्त्वज्ञ अॅरिस्टॉटल यांना "नृत्य अनुकरणशील वाटते". अनेक विचारवंतांनी नृत्ये म्हणजे परमेश्वराच्या दिव्य ताकदीची अनुभूती झालेली वृत्ती असेच मानले आहे. निसर्गातील द्रष्ट शक्तीपासून स्वतःचा बचाव करण्याच्या मूळ उद्देशानेच प्राचीन मानवाने पूजेमध्ये नृत्ये अंगीकारली. प्रहर न प्रहर सतत नाचताना त्या धुंदीत बेहोष होण्यामागे त्याची धारणा होती की, तो फक्त परमेश्वराला खूपच करीत नाही तर तो स्वतःचे शरीरच परमेश्वराची तात्पुरती "मठी" करण्यासाठी तयार करीत होता आणि परमेश्वराने नृत्याने खूप होऊन पिके चांगली द्यावीत हाही उद्देश होता. ग्रामीण व नागरी जीवनात जागरण, गोंधळ इत्यादीद्वारे अप्रत्यक्ष रीत्या हीच धारणा आपण प्रकट करतो.

आदिवासी नृत्ये

नागरी जीवनात नृत्याकडे पाहण्याची दृष्टी संपूर्ण वेगळी आहे. नागरी जीवनात कलेची घराणी व कलाकारांच्या श्रेणी आपणास पहावयास मिळतात. दऱ्याखोऱ्यांच्या आश्रयाने जंगलातून राहणाऱ्या आदिवासींमध्ये अगदी वेगळे चित्र पहावयास मिळते. आदिवासी-नृत्यात बाप, मुलगा आणि नातू अशा तीन पिढ्या अमाप उत्साहाने नाचत असताना आपणास दिसतात. इथे "शागीर्दी" करावी लागत नाही, गंडा बांधावा लागत नाही किंवा पट बसवावा लागत नाही. समोर चाललेल्या नृत्याच्या जोश, ताल आणि लयीने प्रमुदित होऊन जाणते अजाणतेपणे अंतःप्रेरणेने त्या जल्लोषात सामील होणे एवढाच गुण आवश्यक आहे.

आदिवासी फक्त धार्मिक नृत्यच नाचतात किंवा आदिवासी जमातींची सर्व नृत्ये धार्मिक आहेत असे नाही. आयुष्यात रंगत आणण्यासाठी जीवनातला जड, खिन्नपणा दूर करण्यासाठी चित्तवृत्तींना हळुवार फुंकर घालून उत्साहित करणारी, जोशपूर्ण असे अनेक मोहक नृत्यप्रकार आदिवासी करीत असतात. नृत्याचा प्रकार त्यातील नृत्यगुण, वेळ आणि नृत्यगीत यांच्या निकषांवर आदिवासी नृत्यांची ३ प्रकारांत विभागणी करता येईल.

- (१) शौर्य अगर वीरश्री नृत्ये.
- (२) धार्मिक स्वरूपाची नृत्ये.
- (३) सामाजिक किंवा निमधार्मिक नृत्ये (ऋतूप्रमाणे केली जाणारी नृत्ये).

ही वर्गवारी आदिवासी कलेच्या उपभोग्यतेच्या गुणास अनुसरून केली आहे व तेच योग्य आहे. उद्देश्य आणि उपयोग असल्याशिवाय आदिवासी संस्कृतीत नवीन वस्तू बनत नाही. तेव्हा नृत्यगुणांच्या ताल, ठेक्याच्या शास्त्रीय निकषांवर वर्गवारी करण्याची गरज नाही आणि ते त्या क्षेत्रातल्या तज्ञांचे काम आहे. निरुपणात्मक या लेखाचा तो उद्देशही नाही.

(१) वीरश्रीयुक्त नृत्ये

वीरश्रीयुक्त नृत्ये आणि लोकगीते आता मोजक्याच नमुन्यात पहावयास मिळतात. युद्ध नृत्येही मोजक्या जमाती करतात. वास्तविक पाहता युद्ध नृत्येही मानवाच्या जन्मजात प्रवृत्तीचे निदर्शक आहेत. मानवाच्या प्राथमिक अवस्थेत त्याने मिळविलेल्या विजयाने अत्यानंदित होऊन तो नाचू-बागडू लागावयाचा त्याला ताल नव्हता, नाद नव्हता. होती ती धुंदीची उर्मी, विजयाच्या वीरश्रीने नसानसातून उसळणारे रक्त त्याला स्वस्थ बसू देत नव्हते. उसळत्या रक्ताच्या उसळ्यांबरोबर तो

उसळत होता. आदिवासी वीर नृत्यांची धर्ती अगदी अशीच आहे. वीरश्रीचा उसळता जोश आता आदिवासींच्या या नृत्यातूनही कमी झाला असून निव्वळ नृत्य प्रकार म्हणूनच तो अस्तित्वात राहिला आहे. युद्ध नृत्ये सदादित आक्रमणाच्या छायेत असणाऱ्या आदिवासी जमातीची प्रसिद्ध नृत्ये आहेत. नागा, खासी अशा नृत्यात पारंगत आहेत. त्यांच्या नृत्यालाही त्यांनी एक वेगळे वैशिष्ट्य दिले आहे. त्यांच्या नृत्यांमध्ये मृतात्म्यांच्या शरीरातून निघून गेलेल्या चैतन्य शक्तीला श्रद्धापूर्वक देण्याचा भाव नर्तक करीत असतात. नृत्यातील त्यांच्या हालचाली तालबद्ध असल्या तरी ठराविक पद्धतीनेच केल्या जातात. त्यात बदलाची शक्यता नाही आणि बदल केलाही जात नाही. नाचताना स्त्रियांच्या नजरा खाली असतात आणि पुरुष आरडाओरडा करीत उड्या मारत असतात. मधूनमधून त्यांना थांबण्यास सांगण्यात येते. ढोल, पावा आणि पाईप ही वाद्ये खासी वापरतात.

नागा आदिवासी वीर-नृत्यांत त्यांचे प्रसिद्ध नर-मुंड शिकार नृत्यच पसंत करतात. पारंपारिक आदिवासी वाद्यांच्या तालावर यशस्वी हेड-हंटचा देखावा संपूर्ण युद्ध पेहेरावात नागा नृत्यातून सादर करतात. नागा आदिवासींच्या धडधाकटपणाचे; स्वयंनिर्भरतेचे आणि सामाजिक एकोप्याचे प्रतिबिंब त्यांच्या या सांघिक नृत्यात दिसून येते. गैरसावध शत्रूचे डोके तोडण्यासाठी नर्तक भाला फिरविण्याचा व फेकण्याचा जो अविर्भाव दाखवितो त्यातून पूर्वीच्या काळी या प्रकारात असलेली भयानकता दिसून येते. अंगामी नागा या नृत्यात पायांच्या हालचालींना महत्त्व देतात व उत्कृष्ट पदचालपल्याकडे लक्ष केंद्रित करतात. वैशिष्ट्यपूर्ण पदप्यास टाकीत आदिवासी नर्तकांच्या लांबलांब रांगा डोक्यावर नृत्यासाठीचे खास टोप घालून नाचताना त्यांच्यातील लढाऊ वृत्तीचे दर्शन घडवितात.

गारो, थारू, खोंड या जमातीही वीरश्रीपूर्ण नृत्ये करतात. महाराष्ट्रात माडिया, भिल्ल आणि ठाकर या जमातींत शिकार नृत्याचे प्रकार प्रचलित आहेत. युद्ध नृत्यासारखी वीरश्री या नृत्याद्वारे जरी प्रदर्शित होत नसली तरी शिकारींचा जोश, शिकारीतील क्रौर्य, आनंद नर्तक सादर करतात. विविध रंगी पेहराव, हत्यारे, आरडा-ओरडा आणि आरोळ्या याद्वारे शिकार नृत्य वीरश्रीच दर्शवित असतात. शिकार नृत्यात ढोलाला फार महत्त्व आहे. अनेक ढोलांच्या आवाजाने शिकारीचे वातावरण निमित्तीस मदत होत असते आणि नृत्याचा जोश टिकविला जातो.

(२) धार्मिक स्वरूपाची नृत्ये

धार्मिक महत्त्वाची नृत्ये आदिवासी अनेक वेळा नाचतात. अनाकलनीय परमेश्वराला अन्वयेन्य भावाने समर्पित होऊन दुष्टशक्तींपासून संरक्षण मागण्याचाच या नृत्यांचा मुख्य उद्देश आहे. देवाची मूर्ती, पवित्र झाड, देवस्थान किंवा बळीचा प्राणी या भोवती ही नृत्ये केली जातात. सगळ्यांत महत्त्वाचे धार्मिक नृत्य म्हणजे पीक चांगले यावे यासाठी केलेली नृत्ये. काही भागात झाडांची पूजा करून झाडा-भोवतीच ही नृत्ये केली जातात. झाडांमध्ये त्यांची मनोकामना पूर्ण करण्याची तांकद असते, अशी त्यांची श्रद्धा असते.

पश्चिम घाटातील आदिवासींची नृत्ये मुख्यतः धार्मिक स्वरूपाची आहेत. डोंगरदेव आणि पूर्वजांना आवाहन करण्यासाठी केलेली त्यांची नृत्ये धार्मिकताच दर्शवितात. "देवखळे" आणि "इंदलपूजा" हे नाच निव्वळ धार्मिक स्वरूपाचे आहेत. "इंदलपूजा" नृत्य आदी मानवाच्या आदिम शक्तिपूजेचा परिपूर्ण नमुना आहे. या नृत्यातून संपूर्ण धार्मिकता प्रत्ययास येते. भिल्लांचे "डिडण" नृत्य आणि गोंडाच्या भिवसन पूजानृत्यातून देवाला शरण जाण्याची भावनाच दिसून येते. कोलामांची "गांव बांधणी" संपूर्ण धार्मिक नृत्य आहे.

आदिवासी नृत्यांना धार्मिक स्वरूप मुद्दाम द्यावे लागत नाही. त्यांच्या धर्मविषयक कल्पनांची व्याप्तीच एवढी मोठी आहे की, कोणताही नाच धर्म संकल्पनेशी निगडित होतोच. नृत्यांना धार्मिक स्वरूप आपोआप मिळत असल्यामुळे देवतांच्या नाराजी व रागाच्या विचारातून अशा नृत्यांत आदिवासी मन ओततात.

(३) सामाजिक किंवा निम-धार्मिक नृत्ये

आदिवासींच्या नृत्यात विविधता आहे. त्याचप्रमाणे या विविध नृत्यांना ठराविक काळाने बदलते ठेवून नृत्याचा आनंद सदोदित ताजा ठेवण्याची त्यांची कल्पना बाखाणण्यासारखी आहे. अगोदर उल्लेख केल्याप्रमाणे आदिवासींना नृत्यासाठी कोणतेही निमित्त चालते. तसेच निमित्त नसले तरी चालते.

बऱ्याच आदिवासींनी ठराविक काळात ठराविक नृत्ये करण्याची बंधने घालून घेतली आहेत. तारपा, गौरी, दंडार, रोडाली, रेलॉ हे सर्व नृत्य प्रकार आदिवासींच्या सामाजिक नृत्याची उदाहरणे आहेत. देव दिवाळी, फागवा या नाचातून सामाजिक, धार्मिक संकल्पनेतून निर्माण झाली आहेत. बदलत्या ऋतुनुसार हंगामाला अनुकूल नृत्ये करण्याची

आवड त्यांची कलाप्रियता या बदलातून दिसते. बदलामुळे उत्साह राहतो, स्फूर्ती येते, जोश-जोम ताजातवाना राहतो.

या नृत्य प्रकारांची वर्गवारी दोन भागांत होते—

(१) विशेष प्रासंगिक नृत्ये.

(२) करमणुकीची नृत्ये.

विशेष प्रासंगिक नृत्ये कधीही करता येत नाहीत. तसे ते निषिद्धही मानण्यात येते. तारपा नाचाचा सिद्धन नसताना "तारपा" वाजविणे निषिद्ध असतेच. अवेळी वाजवायला तारपेवाला तयार होत नाही. खेरीज "करसाड" नाच "मरमोनाच" नृत्यासाठीच केला जात असल्याने इतर वेळी करण्याचे प्रयोजन नसते. अशी नृत्ये त्या त्या प्रसंगाच्या संबंधानेच करावयाची असतात. हंगाम, सुगी, लग्न समारंभ, मृताच्या विधीच्या वेळी करावयाची राख नृत्ये असून परंपरेने ती त्या त्या वेळीच करावयाची असतात.

करमणुकीसाठी करावयाची नृत्ये कोणत्याही वेळी केली जातात. मुले-मुली नाचतात ती कोणा देवाला खूप करण्यासाठी नसून स्वतःची करमणूक करण्यासाठी नाचतात. रेलॉ नृत्य, गंमत अशी नृत्ये निव्वळ करमणुकीची नृत्ये आहेत.

या विश्लेषणानंतर आपण आदिम स्वरूपाच्या काही नृत्य प्रकारांची ओळख करून घेणार आहोत. आदिवासींच्या नृत्यांत मूळ लोकनाट्याचे काही गुण आहेत. अशा नृत्यांपैकी पश्चिम महाराष्ट्रातला भवाडा आणि विदर्भातील दंडार यांचा समावेश आहे. तिसरा नाच सातपुड्यातील भिल्लांचे "डिडण" नृत्य प्रकार आहे. यांपैकी दंडार आणि डिडण नाचांची ओळख त्यातील काही साम्यामुळे एकत्र करून घ्यायची व भवाडाच्या नाचावर वेगळा लेख देण्याचा विचार आहे.

(४) डिडण नाच.—भिल्लांचा हा होळीला करावयाचा धार्मिक नाच आहे. या नृत्यांत पुरुष स्त्रीचा संपूर्ण पेहेराव करतो. तिची आभूषणे घालतो. होळीपूर्वी १० दिवस हा नाच सुरू होतो. अशी वेषभूषा केल्यानंतर पाण्याचा स्पर्श पिण्याखेरीज शरीराला होऊ द्यायचा नसतो. शिवे, तालुका तळोदा येथील पांडुरंगराव यांनी तर सांगितले या काळात पूर्वी डिडणचा वसा घेतलेले नर्तक पाणीही पीत नसत. मद्यपानाला मात्र मुक्त परवानगी असते. श्री. रा. चि. देव्यांच्या "लज्जागौरी" मध्ये आदिमातेच्या पूजेसंबंधी अप्रत्यक्ष रीत्या या नाचाचा उल्लेख आला आहे. आदिमाता

किंवा आदिशक्ती कल्पनेची व्याप्ती धरती-मातेशी जाऊन मिडते. लज्जागौरीच्या नग्न-रूपासंबंधाने श्री. ढेरे यांनी तसे उल्लेखही केले आहेत. आदिवासींचे धरतीवर निरतिशय प्रेम आहे. धरतीची पूजा ते वेगवेगळ्या रूपांत करतात. डिडण नाच हा धरतीच्या पूजेचाच भाग आहे. बहुप्रसवा, विविधा अशी धरित्री अनेक जीवांना जगवीत असते. तिच्या चमत्कारांनी दिपून जाऊन तिच्याच प्रतिकात्मक आणि तिचाच गौरव करण्यासाठी पुरुषांनी स्त्रीरूपात काही पथ्ये पाळून नाचायचे हा डिडणचा प्रमुख उद्देश आहे. या नृत्यात दररोज एका तरी नर्तकाच्या अंगात संचार होतो. नृत्य चालू असेपर्यंत हा संचार असतो.

ढोल, सनया, मंजीरा यांच्या गजरात सतत १० दिवस दिवसातून ठराविक वेळा हा नृत्य आविष्कार चालतो. १० व्या दिवशी तर यात्रेसारखी गर्दी होते पंचक्रोशीत ठरवून एखाद्या ठिकाणी "डिडण" साजरे होते. गावोगावचे लोक श्रद्धेने जमतात. या नृत्याचे नऊ चाळे आहेत. यात वाजविणारा ढोल "मांदोळ" या नावाने ओळखला जातो. या मांदोळाची पूजा करून "डिडण" चे चाळे सुरू होतात. वर्तुळाकार नर्तकांच्या फेऱ्यात "मांदोळ" मध्ये असतो. त्यांच्या आवाजाच्या इशाऱ्यावर नर्तक फिरत असतात.

या नाचाचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे ते मांदोळाच्या ठोक्यावर शरीराच्या अर्धपूर्ण हालचाली. आदिमानवाच्या खाणाखुणांची भाषा, जणू दृष्टीसमोर साकारत आहे असा भास होतो. नऊ चाळ्यांतून माणसाच्या वेगवेगळ्या भावना नर्तक यशस्वी साकार करतात. त्यांचा म्होरक्या असतो "मांदोळ". तो तर जणू स्वप्न सृष्टीतच वावरत असतो. कमी पडणाऱ्या नर्तकास तो "मांदोळा" च्या आवाजानेच सूचना देतो.

डिडण सारखेच कोलामांचे "दंडार" नृत्य आहे. या नृत्यासंबंधाने प्रासंगिक लेखही वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झाले आहेत. यवतमाळ, नांदेड, चंद्रपूर या जिल्ह्यांत गोंड आणि कोलामांचे हे पारंपारिक नृत्य आहे. भिल्लांचे "डिडण" होळीला साजरे होते. कोलामांचे "दंडार" दिवाळीत असते. भाऊबीजेचा दिवस हा दंडारीचा महत्त्वाचा दिवस असतो. भाऊबीजेला "दंडारी" गावोगावी फिरून घराघरापुढे नाच करून बक्षीस मागतात. ग्रामीण भागात दिवाळीत भाऊबीजेला कनिष्ठ जातीचे लोक वरिष्ठांच्या घरी ताटात हळद-कुंकू, पणती घेऊन ओढाळण्यास जातात. ओढाळताना "इडा पिडा जाऊ दे, बळीचे

राज्य येऊ दे" असा आशीर्वाद देतात. मालकाला दोऱ्याचा करदोडा व दोन केळी देतात. दंडारचा उद्देश साधारणतः तसाच धाटतो. कारण शिवलापाडींच्या श्री. सोनबाजी झिपराजी न्याहाटे या वृद्ध दंडारीस या नृत्यासंबंधाने विचारले असता त्यांनी सांगितले की, हे नृत्य "मुजरा" आहे. सणासुदीस धन्यास मुजरा करण्याची पद्धती ग्रामीण भागात आहे. यावेळी "दंडार" याचा अर्थ कोलामीत मुजरा नृत्य असा होत नाही. परंतु या नृत्याची विशेषतः व प्रघात पाहिल्यानंतर हा वरिष्ठाना खूष करण्यासाठी करावयाचा नृत्यप्रकार आहे हे आपल्या लक्षात येते.

"गोंड" आणि "कोलामात" हा लोकप्रिय नृत्य प्रकार आहे. गोंडाच्या दंडारीचे तीन प्रकार आहेत :

- (१) लहान दंडार.
- (२) मोठे दंडार.
- (३) चौताळी दंडार.

लहान दंडारीस गोल साडीचे दंडार, मोठ्या दंडारीस घेऱ्याचे दंडार आणि चौताळीस एक लाईनची दंडार असेही समजण्यात येते. दंडारीची उत्पत्ती लिंगाल देवापासून झाली. "लिंगाल" हा देव दूर पहाडात असतो. त्याला खूष करण्यासाठी दंडार नृत्य सुरू झाले. ही एक प्रकारे लिंगाल पूजा आहे. गोंड व कोलामाच्या समजुतीनुसार "लिंगाल" म्हणजे भगवान श्रीकृष्ण असा अर्थ अलीकडे रूढ झाला आहे. पहाडांचा संबंध आदिवासींच्या जीवनात अतूट आहे. मूळ लिंगाल देव हा प्रत्यक्ष पहाडच होता. कोलाम दंडार नृत्याचे दोन प्रकार आहेत. कोताल भोगी व कोया भोगी. गावातील कामदार, प्रमुख इत्यादींचा मान ठेवण्यासाठी केलेले नृत्य. या भागात राजगोंडाचे अधिपत्य होते. अधिपतींच्या सन्मानार्थ हा नाच करणे म्हणजे एक प्रकारे "मुजरा" करणे असा घेतला असावा. या नृत्यानंतर बक्षीस अपेक्षित असते.

दंडार नृत्याची सुरुवात पूजा करून होते. या पूजेनंतरच पुरुष लुगडी परिधान करतात. या पूजेमध्ये समारंभपूर्व, कुळांचा याप्रमाणे शेणाच्या पाच किंवा सात गोवऱ्या टाकतात. याला पाच पांडवांची पूजा बांधणे म्हणतात. दिवाळीच्या सुमारास दंडार सुरू होतात व भाऊबीजेस त्यांची समाप्ती होते. दंडार सुरू झाल्यापासून समाप्तीपर्यंत लुगडी नेसणाऱ्या तरुणांनी पेहेराव सोडावयाचा नसतो. पूजा बांधल्यानंतर गावचा "महाजन" असतो. त्याच्या घरापासून दंडार सुरू होते. महाजन

याला "घट्या" अथवा कारभारी असेही म्हणतात. तेथून मग गावोगाव फिरून दंडार करून वर्गणी गोळा करतात.

दंडाराचे घेर गुजरातमधील रास नृत्यासारखेच आहेत. भिल्लांच्या डिडणमध्ये व या दंडारीत खूपच साम्य आहे. डिडणसारखाच पेहेराव यातही केला जातो. टिपऱ्यांचा वापरही दंडारीत केला जातो. दंडारीत ढोल, डफ आणि बान्स किंवा पाऊल नावाच्या बासऱ्यांचा सर्रास उपयोग करतात. करमा गीतांच्या धर्तीवर दुसऱ्या पार्टीला चिडविण्यासाठी गाणी गायिली जातात जसे,—

आदिवासी मूलवासी केंजा मोकाशी

गवराई तां दंडार इंगे यंदा वरेलाशी
इंगे सुला आदिवासी

गवराईचे दंडार आले आहे ते पहा, मोकाश्याच्या घरापाशी नाचून राहिले आहे.

दंडार नृत्य आदिवासी पारंपारिक नृत्य आहे. परंतु या नृत्याचे पहिले नमन प्रथा म्हणून मारुतीचे असते. दुसरे नमन बिरसन देवाला, तिसरे नमन बडादेवाचे असते आणि चौथ्या नमनाचा मान गणपतीचा असतो. दंडार लोकांच्या सन्मानार्थ केले जाते तर देमसा नृत्य "जागरूक" नृत्य आहे. "जागरूक" याचा अर्थ अरिष्ट, वैर, संकटे इत्यादी घालविण्यासाठी करावयाचा नाच आहे. देमसा नाच लग्नप्रसंगीही केला जातो. देवकार्याचा या नृत्यात अंतर्भाव असल्यामुळे अरिष्ट घालविण्यासाठी "कोढाळ" नावाचा मुखवटा या नृत्यात आवश्यक असतो. कोढाळातला जीवात्मा रोगराई किंवा अरिष्ट घालविण्यासाठी नृत्यामुळे जागृत होतो म्हणून देमसा नृत्य "जागरूक" नृत्य असते.

दंडार नृत्याच्या चाळ्यांना "काड्या" असे म्हणतात. दंडारीच्या एकूण २१ काड्या आहेत. कड्यांना कोला असेही म्हणतात. २१ ताल विशिष्ट क्रमाने येतात. अलीकडे तमाशा व सिनेमाच्या भ्रष्ट अनुकरणामुळे स्त्री पार्टी तमाशातील नाचणारीसारखे हावभाव, नाच करू लागलेत त्यामुळे सर्व २१ कड्यांची माहिती दुर्मिळ झाली आहे. या नाचाच्या काही तालांची माहिती खालीलप्रमाणे आहे :—

(१) भिमाल कोला.—भिमसन किंवा भिमसेन देवाचा ताल. शहनाई, तिळबुळी, ढोलकी या वाद्यांच्या ठेव्याच्या साथीत ओळीने आडवी, मागेपुढे पावले टाकत नाचत पुढे जात राहणे हे या प्रकाराचे वैशिष्ट्य. भिवसन

हा कोलामांचा प्रमुख देव आहे. त्याच्या पूजेच्या वेळीही नृत्य केले जाते. दंडारीत फक्त "ताल" म्हणून तसेच नृत्य केले जाते.

(२) चंडकाई कोला.—चंडिकामाता किंवा वाईमाता चंडकाबाईचा ताल. चंडकाबाईच्या मूर्तीला मेश्राममूर्ती म्हणतात. प्रत्यक्षात अशी मेश्राममूर्ती पाहण्यात आली नाही. गवराईचे भिमराव धर्माजी सेडमाके यांनी सांगितल्यानुसार मेश्राममूर्ती दगडी मूर्ती असते, ती रेणूका नसते किंवा लज्जापौरीसारखी नग्न नसते. या तालासाठी वाद्यांची लय व ठेका बदलते.

(३) देमसा कोला.—दंडारीचा तिसरा ताल देमसा ताल असतो. या तालात टाळ्या वज्र्य असतात. कोढाळ मिरविले जाते. पुरुष निरनिराळी सांगे घेतात. दुसऱ्याला चिडविण्यासाठी वेगवेगळी गीते गायिली जातात.

(४) साक्री कोला.—वाद्यांच्या संगतीत फेर धरून नाचणे हे या तालाचे वैशिष्ट्य असते.

(५) वेलुंग कोला.—वेलुंग म्हणजे कुंपन. एका फेराला दुसऱ्या फेऱ्याचे कुंपन करणे म्हणजे नाचता नाचता आत-बाहेर अशी दोन वर्तुळे करणे.

(६) कुही कोला.—मनोरे करणे, कसरती करणे हे या तालाचे वैशिष्ट्य असते. जोडी-जोडीने कसरती करीत असत. एकावर एक उभे राहून मनोरा करीत. यात धोका असल्याने सध्या हा नाच नाचत नाहीत.

(७) उरुम कोला.—धोरपड ताल. नाचता नाचता काही नर्तक जमिनीवर पोटावर झोपतात. हात कोपरात दमडून छातीशी घेऊन शरीराचा समळा भार पायाचे आंगठे व हाताच्या पंजावर घेऊन डफांच्या साथीत धोरपडीच्या चालीची नक्कल करतात. यावेळी इतर नर्तक मोठ्या फेऱ्यात नाचत असतात.

(८) झलका कोला.—जोडीजोडीने, समोरासमोरा नाचत डावी उजवी करणे. या फेरात पुरुष आणि स्त्रिया वेगळ्यावेगळ्या नाचतात. डावी उजवी तीन पावलांत करावयाची असते म्हणजे ३ पावले पुढे चाल घेऊन डावीकडे वळून पुन्हा ३ पावले मागे. समोरचा नर्तक ३ पावले उजवीकडे जातो व ३ पावले मागे येतो व फेरा असाच सरकत राहतो. झलका कोला दिवाळीतच खेळला जातो.

(९) झोला कोला.—शरीराला बाक देऊन हात एकदा उजवीकडे एकदा डावीकडे फेकत फेरात नाचणे. उजवा हात डावीकडे येताना डावा हात वर उचलत जातो. लयबद्ध ठेक्यात ही हालचाल प्रेक्षणीय असते.

[contd. on page 40]

तीन राज्यांतील आदिवासींना एकत्र आणणारा एकमेव दुवा - "देवमोगरा यात्रा"

योगेन्द्र जुनागडे

महाराष्ट्र, गुजरात व मध्यप्रदेशात पसरलेल्या विविध आदिवासींना एकत्र आणणारा दुवा म्हणून देवमोगरा येथील " देवमोगी " या आदिवासी देवीची यात्रा वैशिष्ट्यपूर्ण ठरली आहे.

अवघड स्थान

अत्यंत अवघड अशा डोंगराळ भागात बऱ्हाण अंकलेश्वर या हायवेपासून-डोंगरावर १० कि. मी. अंतरावर देवमोगरा येथे ही यात्रा भरते. कुणबी पिठा या गावापासूनही या यात्रेचे ठिकाण १० कि. मी. अंतरावर आहे. धुळे जिल्ह्याच्या शेवटच्या टोकात गुजरातमध्ये सरहद्दीवर हे गाव आहे. याच गावाजवळ " तिकोना " (त्रिकोण) म्हणून गाव आहे. या भोवतीच महाराष्ट्र, गुजरात व मध्यप्रदेशात आदिवासींची फार मोठ्या प्रमाणावर वस्ती पसरली आहे. या सर्व आदिवासींचे मध्यवर्ती ठिकाण हे तिकोना व देवमोगरा असल्याचे दिसून येते. यामुळे आदिवासींमध्ये स्थानपरत्वे जरी वेगवेगळे प्रकार असले तरी त्या सर्वांचे आराध्यदैवत ही देवी असल्यामुळे ते मूळचे एक असावेत व ही देवी त्यांना जोडणारा एकमेव दुवा असावा असा अंदाज करता येतो.

केवळ भाविकांची यात्रा

या तिन्ही राज्यांतून मोठ्या प्रमाणावर आदिवासी बांधव या देवीच्या दर्शनासाठी येतात. जंगल, डोंगराळ प्रदेश असला तरी ९० टक्केच्या वर लोक अनेक मैलांवरून पायीच येतात. विशेष म्हणजे खानदेशातील इतर यात्रांप्रमाणे या यात्रेत सिनेमा, तमाशा, हॉटेलस, दुकाने आदी विविध व्यावसायिक येत नाहीत. देवीची पूजा हाच एकमेव हेतू या यात्रेत येणाऱ्या भाविकांचा असतो.

महाशिवरात्रीस दरवर्षी ही यात्रा भरते. विशेष म्हणजे या यात्रेच्या दिवशी यात्रेत येणाऱ्या प्रत्येक भाविकाचा उपवास असतो.

पंढरपूर प्रमाणेच येथे यात्रेकरूंची प्रचंड गर्दी जमते. या यात्रेच्या दिवशी रात्री सर्वजण झाडांच्याखाली मुक्काम करतात. दुसऱ्या दिवशी " तोरणमाळहन " पूजेचे साहित्य येते. त्याला ' पाती ' म्हणतात. पाती आल्याशिवाय पूजा सुरू होत नाही. तोरणमाळ ते देवमोगरा हे अंतर डोंगरदऱ्यातून सुमारे ३५ कि. मी. आहे. ही पाती आल्यावर वसावा या घराण्याचे पुजारी देवीच्या मूर्तीला नदीत नेतात. या मूर्तीवर बांबूच्या नळकांड्यातून पाणी टाकून आंघोळ केली जाते. पहिल्या पूजेचा मान सागबारास मिळतो. त्यावेळी सलामीसाठी बंदुक फोडली जाते व यानंतर जनतेची पूजा सुरू होते. मूळ होत नसल्यास, धनधान्य समृद्धीसाठी व इतर इच्छापूर्तीसाठी या देवीच्या यात्रेस भाविक जातात. या यात्रेस जाणारे भाविक सोबत " कोणी " (बरकत) बांधून नेतात. (विविध धान्य एकत्र मिसळून) ही मूर्ती मातीच्या कोठीत (कणगी) आहे. आदिवासींचे सर्व धान्य पूर्वीपासून मातीच्या कणगीतच असते. यावेळी भाविक म्हणतो " देवी मी कोणी घेऊन आलो आहे. " यावेळी पुजारी म्हणतो की, " इच्छा पूर्ण झाल्यावर पुन्हा या. " समृद्धीसाठी अमुक अमुक करा असे उपायही सांगतो. यात कोंबड्याचे बळी, बोकडाचे बळी यांचा समावेश असतो. यानंतर पुजारी ते धान्य कणगीत टाकतो व त्यापैकी बाकीचे परत देतो.

रात्रभर जागरण

या यात्रेच्या वेळी रात्रभर जागरण (बां) केले जाते. विविध प्रकारचे करमणुकीचे खेळ खेळले जातात. दुसऱ्या दिवशी उपवास सोडल्यावर पूजेस सुरुवात होते. यात्रेस कही लोक वैयक्तिक रीत्या जातात तर काही लोक पंढरपूरच्या दिंडीसारखे (होव) एकत्र जातात. जाताना मनात विशिष्ट इच्छा, संकल्प धरून जातात. ही देवी वारुळात सापडलेली आहे. (राफड्या) ज्याप्रमाणे बाल्याचा बाल्मकी

होताना त्यांच्या अंगावर वारुळ निर्माण झाले होते तशीच दंतकथा या देवीबाबत आहे.

एका झोपडीमध्ये ही कणगी आहे. या झोपडीबाहेर " काकोड " नावाचे झाड आहे. लग्नानंतर शेवटची पूजा या झाडाची केली जाते. या झाडास यात्रेच्या दिवशी " बहर " येतो. अशी समजूत या परिसरात आढळून येते. विशेष म्हणजे ज्या बाजूस त्या दिवशी हा मोहोर (बहर) येईल त्या बाजूस चांगला पाऊस होईल अशीही समजूत आहे. याशिवाय या ठिकाणी बळीसाठी कोंबडे किंवा बकरे मारले तरी " माशा " होत नाहीत असा समज आढळून येतो. या देवीच्या झोपडी शेजारीच दुसरी एक झोपडी आहे. तेथे असलेली दुसरी मूर्ती ही कालिका देवीची आहे. अशी श्रद्धा असून ही देवी मूळ देवीची पाठराखण करणारी सावली आहे. अशी (लग्नानंतर ज्याप्रमाणे बंधूबरोबर सासरी जाताना तिची मैत्रीण अथवा बहीण पाठराखण पाठवितात) लोकांची समजूत आहे. त्या दिवशी उपवास असताना देखील दर्शनासाठी भाविक ७-७ तास रांगेत उभे रहात. विशेष म्हणजे त्यांच्या डोक्यावर त्यावेळी " कोणी " चे ओझे असते.

भारतातील आदिवासींचे केंद्र

भारतातील आदिवासी प्राचीन संस्कृतीचे केंद्र स्थान हे तिकोना गाव असावे असे या यात्रेवरून व देवस्थानावरून वाटते. कारण आदिवासींची व संपूर्ण आदिवासी पोषाखात असणारी सर्वच आदिवासींना जोडणारा एकमेव दुवा असलेली ही देवी आहे. या देवीबाबत अशी कथा प्रचलित आहे. महाभारत व पुराणाशी या देवीच्या कथेचा संबंध आढळून येतो. इमराजा (इंद्र १), याने आपल्या मुलीच्या लग्नाचा पण लावला होता. हा पण अर्जुनाने जिंकला व तो या मुलीस घेऊन गेला. अर्जुनाच्या आईने या मुलीस आपल्या आई-वोपाकडे परत जाण्याचा सल्ला दिला. मात्र ही देवी आई-वडिलाकडे किंवा सासरी न जाता सरळ जंगलात

तपश्चर्येसाठी निघून गेली. "हेलदावा" (थंड हवेचे ठिकाण हा अर्थ) येथे तपस्या केली. तिच्या शरीरावर धारूळ चढले. दरम्यान उत्तर भारतातून अनेक लोक खाली दक्षिणेत सरकले होते. त्यातील काही लोक चित्तोडकडे, काही राजपिपलाकडे व "चिकदा" वरून एक गट या भागात आला. त्यांना हे धारूळ सापडले. त्यांनी पूजा सुरू केली. या देवीस सात बहिणी-वैकी एक मानतात. हिंदूंच्या सात शक्ती-पीठांच्या कल्पनेशी ही कल्पना मिळती-जुळती आहे म्हणून आदिवासींना वैदिक हिंदू धर्माशी मिळती-जुळती आहेत असे मत धुळे जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी श्री. अ. ध. वसावे (आय.ए.एस.) यांनी मांडले आहे. कारण त्यांच्या सणांची नावेमुद्दा मिळती-जुळती आहेत. उदाहरणार्थ गावदेवता (देवी), पांडर (पार्वती), बेनी-हेजा (श्रीकृष्ण-अर्जुन), हिवाच्या (महादेव) तसेच दसरा, होंळी, महाशिवरात्री हे हिंदूंचे सणही आदिवासी साजरा करतात.

नवी मूर्ती

पूर्वी "देवभोगी" ही देवीची मूर्ती सोन्याची होती असे सांगतात. ५० वर्षापूर्वी सोन्याची मूर्ती चोरीस गेली असावी. या ठिकाणी पूर्वी संस्थान होते. त्यांनी त्यानंतर येथे पितळेची नवीन मूर्ती बसविली. ४० ते ४५ वर्षापूर्वी अहमदाबाद येथून ही मूर्ती बनविली आहे. १६ ते २० इंच उंची असून ५ किलोग्रॅम वजन असावे. या मूर्तीचे वस्त्रालंकार संपूर्ण आदिवासी पद्धतीचे आहेत. आदिवासींचे आभूषण असलेली

ही भारतातील कदाचित एकमेव मूर्ती असावी. या देवीच्या पूजेचे मंत्रमुद्दा आदिवासी भाषेत असून पुजारीमुद्दा वंशपरंपरेने आदिवासीच आहेत.

महत्त्वपूर्ण दुवा

महाराष्ट्रात सर्वांत जास्त आदिवासी धुळे जिल्ह्यात आहेत. १९८१ च्या जनगणनेनुसार धुळे जिल्ह्यात ८ लाख ३१ हजार आदिवासी आहेत तर नाशिक ७.१ लाख, चंद्रपूर ५.४९ लाख, ठाणे ७.२९ लाख अशी वस्ती आहे. ठाणे जिल्ह्यात वारली लोकांची महालक्ष्मीची यात्रा भरते. परंतु ती मूर्तीमुद्दा पूर्णतः आदिवासी वस्त्रालंकारात नाही. तसेच धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल, पावरा, चंद्रपूरमधील गोंड, माडिया गोंड, ठाण्यातील वारली, नाशिकमधील कोकणा, अमरावतीमधील कोरकू, अलिबागमधील कातकरी हे सर्व आदिवासींमध्ये देवीभक्त आहेत. सर्व आदिवासींमध्ये हे साम्य आढळते. तसेच या सर्व आदिवासींचे मूळस्थान देवमोगराचा परिसर असावा असा अंदाज करता येतो. दर ५ मैलांवर आदिवासींची भाषा, चालीरीती बदलतात. तरी "देवभागी" ही देवी सर्व आदिवासींना तिन्ही राज्यांतील एका धाम्यात अद्यापपर्यंत बांधून ठेवू शकली आहे. विविध प्रकारच्या बोलभाषा बोलणारे आदिवासी या एकाच दिवशी एकत्र येतात ही फार महत्त्वपूर्ण बाब आहे.

वंशपरंपरागत पुजारी

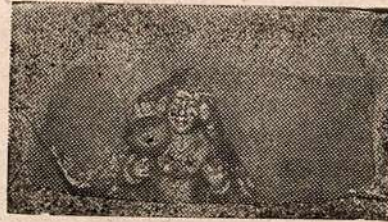
या देवीची पूजा "वसावा" घराण्याकडे परंपरागत सुरू आहे. हाटचा पुन्या, खापन्या

पुन्या व चैव्या पुन्या हे तीन भाऊ वसावा घराण्यात पूर्वी होते. यांपैकी हाटचा पुन्या यास पठारावरील आदिवासींनी पळवून आणले. (आदिवासींत मुली पळवून नेण्याची प्रथा आहे. परंतु काही वेळा मुलगाही पळवून नेला जातो.) हाटचा पुन्या यास याचप्रकारे खापर येथील यात्रेतून पळवून नेण्यात आले. यानंतर या दोन भावांचे वंशज पूजेचे काम पाहतात अशी माहिती याबाबत श्री. अ. ध. वसावे यांनी दिली आहे.

काही अपेक्षा

इतर यात्रांप्रमाणे या यात्रेस अद्यापही व्यापारी स्वरूप आलेले नाही. साधारण ७ दिवसपर्यंत ही यात्रा चालते. खाण्यापिण्याचे साहित्य यात्रेकरूंना सोबत आणावे लागते. हे गाव गुजरात राज्यात येते या ठिकाणापर्यंत आता रस्ता करण्यात येणार आहे. रस्ता व्हावा, चांगल्या पाण्याची सोय व्हावी व सर्व आदिवासींना एकत्र जोडणारा हा एकमेव दुवा जतन करून ठेवला पाहिजे. यासाठी महाराष्ट्र व गुजरात दोन्ही राज्यांनी लक्ष घालावे अशी मागणी होत आहे. श्री. देवजीभाई वसावा (माजी आमदार) व सौ. वसलाबाई वसावा यांनी आता या देवस्थानाचा ट्रस्ट स्थापन केला असून या ऐतिहासिक व महत्त्वपूर्ण स्थानाचे संरक्षण करण्याचे व जास्तीत जास्त सुविधा उपलब्ध करण्याचे त्यांचे प्रयत्न आहेत.

* (हा लेख दिनांक २७ फेब्रुवारी १९८४ च्या 'लोकमत', जळगाव या वर्तमानपत्रातून घेण्यात आलेला आहे.)

देव भोगी देवी

शासन निर्णय

(१) महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास विभागाने, निर्णय क्रमांक एससी. १०८४/६७१/का-१५, दिनांक १५ जून १९८४ द्वारे खालील ठिकाणी शासकीय आश्रमशाळा मंजूर केल्या आहेत :-

(२) महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास विभागाने, निर्णय क्रमांक एससी. १२८४/६७१/का-१५, दिनांक १५ जून १९८४ अन्वये खालील ठिकाणी पोस्ट वेसिक आश्रमशाळा मंजूर केल्या आहेत :-

क्रमांक (१)	गावाचे नाव (२)	तहसील (३)	जिल्हा (४)
१	भाडभिडी (बिलासपूर)	चामोर्शी	गडचिरोली.
२	राईमपाडा (चौपाळे)	साक्री	धुळे.

क्रमांक (१)	गावाचे नाव (२)	तहसील (३)	जिल्हा (४)
१	कोहोर ..	पेठ	नाशिक.
२	कोटगुळ	धानोरा	गडचिरोली.
३	खिराड ..	कळवण	नाशिक.
४	उमरदे ..	शिरपूर	धुळे.
५	पेरीमिली	अहेरी	गडचिरोली.
६	गोटेवाडी	कळमनुरी	परभणी.
७	कोहिंदे ..	खेड	पुणे.

शासकीय आश्रमशाळा

इयत्ता १० वीचा सन १९८३-८४ चा निकाल

अनुक्रमांक (१)	आदिवासी विकास कार्यालयाचे नाव (२)	१० वी इयत्ता- पर्यंत वर्ग (३)	एकूण बसलेले विद्यार्थी (४)	एकूण पास झालेले विद्यार्थी (५)	पास झालेल्यां- चे शकडा प्रमाण (६)	प्रथम श्रेणीतील विद्यार्थी (७)
					टक्के	
१	आदिवासी विकास कार्यालय, ठाणे ..	३	६८	२२	३२.३५	३
२	आदिवासी विकास कार्यालय, डहाणू ..	१	२९	६	२०.६८	...
३	आदिवासी विकास कार्यालय, राजूर ..	४	७९	२८	३५.४४	...
४	आदिवासी विकास कार्यालय, शहापूर ..	३	४१	९	२०.९३	...
५	आदिवासी विकास कार्यालय, कळवण ..	४	९३	३६	३८.७०	५
६	आदिवासी विकास कार्यालय, जळगाव ..	४	८१	३२	३९.५०	२
७	आदिवासी विकास कार्यालय, नाशिक ..	४	९९	१४	१४.१४	...
८	आदिवासी विकास कार्यालय, पुणे ..	४	८८	२९	३२.००	...
९	आदिवासी विकास कार्यालय, नंदूरवार ..	३	८५	१७	२०.००	...
१०	आदिवासी विकास कार्यालय, तलोदा ..	३	६८	३९	५७.३५	...
११	आदिवासी विकास कार्यालय, गडचिरोली ..	१	१४	६	४२.८५	...
१२	आदिवासी विकास कार्यालय, चंद्रपूर ..	१	३५	१०	२८.५७	२
१३	आदिवासी विकास कार्यालय, अहेरी ..	१	२१	१७	८०.९५	...
१४	आदिवासी विकास कार्यालय, यवतमाळ ..	९	२०९	६८	३२.५३	...
१५	आदिवासी विकास कार्यालय, अमरावती ..	४	९६	५०	५२.०८	८
१६	आदिवासी विकास कार्यालय, नांदेड ..	२	६०	२२	३६.६६	६
१७	आदिवासी विकास कार्यालय, नागपूर ..	४	८२	२०	२४.३९	...
१८	आदिवासी विकास कार्यालय, गोंदिया ..	४	४८	८	१६.६६	...
	एकूण ..	५९	१,२९६	४३३	३३.००	२६

वर्ग ३ व वर्ग ४ मधील पदांवर सरळ सेवा प्रवेशाने उमेदवारांची भरती करताना मुलाखतीसाठी जिल्हा आदिवासी विकास अधिकारी यांना बोलावण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन

सामान्य प्रशासन विभाग

परिपत्रक क्रमांक बीसीसी. १०८४/१७७/१६-ब
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२, दिनांक २४ मे १९८४

पहा.—शासन परिपत्रक, सामान्य प्रशासन विभाग, क्रमांक बीसीसी. १०७३-जे, दिनांक २५ मे १९७३.

परिपत्रक.—शासन परिपत्रक, सामान्य प्रशासन विभाग, क्रमांक बीसीसी. १०७३-जे, दिनांक २५ मे १९७३ अन्वये सर्व नियुक्ती अधिकाऱ्यांना असे आदेश देण्यात आले आहेत की, वर्ग ३ आणि वर्ग ४ मधील पदांवर सरळ सेवा प्रवेशाने भरती करताना ज्या मुलाखती घेतल्या जातात त्यावेळी मागासवर्गीय उमेदवारांचे हित अबाधित राखण्याच्या दृष्टीने आणि मागासवर्गीयांसाठी असलेल्या आरक्षण आणि इतर सवलती याबाबतच्या शासकीय आदेशांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी होते किंवा नाही याची खात्री करण्यासाठी या मुलाखतीच्या वेळी समाजकल्याण अधिकारी (वर्ग-२ पेक्षा कमी दर्जा नसलेले) यांना बोलावणे आवश्यक आहे.

२. आता आदिवासी विकास विभाग हा नवीन विभाग स्थापन करण्यात आला असल्यामुळे जिल्हा स्तरावर आदिवासी विकास अधिकारी नेमण्यात आले आहेत, म्हणून यापुढे वर्ग ३ व वर्ग ४ मधील पदांकरिता मुलाखती घेताना समाजकल्याण अधिकाऱ्यांबरोबरच जिल्हा "प्रकल्प अधिकारी" (वर्ग-२ पेक्षा कमी दर्जा नसलेले)

यांनासुद्धा मुलाखतीसाठी बोलाविण्यात यावे अशा सूचना सर्व नियुक्ती अधिकाऱ्यांना देण्यात येत आहेत. जिल्हा प्रकल्प अधिकारी यांनीही मुलाखतीचे आमंत्रण पत्र पाठविताना ते किमान एक महिना अगोदर पाठविण्यात यावे. जिल्हा आदिवासी विकास अधिकारी यांच्या अनुपस्थितीत घेण्यात आलेल्या मुलाखती किंवा करण्यात आलेल्या नेमणुका या नियमबाह्य (irregular) समजल्या जातील. ज्या जिल्ह्यात प्रकल्प अधिकारी नसतील त्या जिल्ह्यात हे आदेश सध्या लागू करण्याची आवश्यकता नाही.

३. वरील आदेशांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यात यावी अशी विनंती सर्व नियुक्ती अधिकाऱ्यांना करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(सही).....

उप सचिव, महाराष्ट्र शासन.

महाराष्ट्र शासन
सामान्य प्रशासन विभाग

शासन परिपत्रक क्रमांक बीसीसी. १०८३/५७९०/१६ ब,
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२, दिनांक ३० मे १९८४.

परिपत्रक

शासकीय सेवांमधील वर्ग ३ आणि वर्ग ४ मधील जी पदे महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग किंवा विभागीय निवड मंडळे (सध्या अस्तित्वात नाहीत) यांच्या कार्यक्षेत्र येत नाहीत, त्या पदांवर मागासवर्गीय उमेदवारांची नेमणूक करण्यासाठी नावे मागविणे आणि नावांची शिफारस करणे याबाबत अवलंबावी लागणारी तपशीलवार पद्धती शासन परिपत्रक, सामान्य प्रशासन विभाग, क्रमांक बीसीसी. १०७७/सीआर-१०९४/१६-ब, दिनांक २७ सप्टेंबर १९७७ अन्वये प्रसारित करण्यात आली आहे. सदर आदेशान्वये सर्व नियुक्ती अधिकाऱ्यांना अशा सूचना देण्यात आल्या आहेत की, वर्ग ३ आणि वर्ग ४ मधील पदांवर मागासवर्गीय कर्मचाऱ्यांची भरती करताना खालील अधिकाऱ्यांकडून पात्र मागासवर्गीय उमेदवारांची नावे मिळवावीत.

वर्ग ३ मधील पदांकरिता

(अ) संचालक, समाजकल्याण, पुणे.

वर्ग ३ आणि ४ मधील पदांकरिता

(ब) जिल्हातील समाजकल्याण अधिकारी,
(क) सेवायोजन कार्यालये.

जर वरील (अ), (ब) आणि (क) या तिन्ही मार्गांनी पात्र मागासवर्गीय उमेदवार उपलब्ध होत नसतील, तर थेट अर्जादाराकडून आलेल्या अर्जांचा विचार करावा असेही सूचित केलेले आहे.

२. या व्यतिरिक्त "महाराष्ट्र राज्य आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित, नाशिक ४२२ ००१" या संस्थेसमृद्धा वर्ग ३ व वर्ग ४ मधील जिल्हा पातळीवरील पदांवर करावयाच्या नेमणुकांसाठी मागासवर्गीय उमेदवारांची नाव नोंदणी आणि नियुक्ती अधिकाऱ्यांकडे नावांची शिफारस करण्यासाठी शासन परिपत्रक, सामान्य प्रशासन विभाग, क्रमांक बीसीसी. १०८२/(सीआर नं. ४६०/८२) १६-ब, दिनांक ६ एप्रिल १९८३ अन्वये मान्यता देण्यात आली आहे.

३. वर्ग ३ आणि वर्ग ४ मधील पदांवर भरती करताना अनुसूचित जमातीचे उमेदवार मिळविण्यासाठी उपलब्ध असलेले मार्ग वाढविण्याच्या दृष्टीने शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक संकीर्ण-१०८३/सीआर नं. ६७८/का-१४ (१), दिनांक ३० मे १९८३ अन्वये शासनाने पुढील अधिकाऱ्यांना केवळ अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांची नाव नोंदणी करणे आणि नियुक्ती अधिकाऱ्यांकडे नावाची शिफारस करणे यासाठी मान्यता दिली आहे —

(अ) संचालक, आदिवासी कल्याण, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक.
(ब) सर्व प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.
(क) सर्व आदिवासी कल्याण अधिकारी.

वरीलपैकी प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील वा सुधारित क्षेत्र विकास भागातील (माडा) आदिवासी उमेदवारांची नावे नोंदविण्याचे काम करावयाचे आहे व ह्या क्षेत्राबाहेरील आदिवासी उमेदवारांची नावे नोंदविण्याचे काम त्या जिल्हातील आदिवासी विकास अधिकारी यांनी करावयाचे आहे. आदिवासी उमेदवारांना जे कार्यालय जवळ व सोयीचे आहे, त्या कार्यालयात जाऊन आदिवासी

उमेदवार आपली नावे नोंदवू शकतील. परंतु आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील किंवा माडा क्षेत्रातील मुळचा राहणारा आदिवासी उमेदवार आदिवासी विकास अधिकाऱ्यांकडे गेला, तर त्याला नाव नोंदविण्यासाठी मुख्यत्वेकरून प्रकल्प कार्यालयातच पाठविण्यात यावे. म्हणजे नाव नोंदविण्याच्या कामकाजात एकसूत्रता राहिल. नियुक्ती अधिकाऱ्यांनी त्यानुसार आपली मागणीपत्रे प्रकल्प अधिकारी व आदिवासी विकास अधिकारी या दोहोंकडे पाठविणे उचित ठरेल.

४. शासन परिपत्रक, सामान्य प्रशासन विभाग, क्रमांक बीसीसी. १०७९/१६-ब, दिनांक ३० जुलै १९८० अन्वये खालील तीन मागासवर्गीय संघटनांना मागासवर्गीय उमेदवारांची नावे नोंदणी करणे आणि नियुक्ती अधिकाऱ्यांकडे नावांची शिफारस करणे यासाठी मान्यता देण्यात आली होती —

(अ) सचिव, मागासवर्गीय सुधार महासंघ,

द्वारा—आर. जे. वाघमारे,

ब्लॉक नं. १२, दुसरा मजला, अजंठा बिल्डिंग, २०/२१,
कार्टर रोड, खार दांडा, मुंबई ४०० ०५२.

(ब) मुख्य संघटक सचिव,

महाराष्ट्र स्टेट फेडरेशन ऑफ झेड्युल्ड कास्ट/झेड्युल्ड ट्राईब्स/विमुक्त जाती/नॉनॅडिक ट्राईब्स अँड बुद्धिस्ट एम्प्लॉईज वेल्फेअर असोसिएशन, महेंद्रिया बिल्डिंग,
धंतोली, नागपूर.

(क) महाराष्ट्र स्टेट फेडरेशन फॉर बँकवर्ड मेडिकल वेल्फेअर,
६५, रामबाग, नागपूर.

सदर आदेशांच्या संदर्भात शासनाने पुनर्विचार केला असून, त्याबाबत शासन परिपत्रक, सामान्य प्रशासन विभाग, क्रमांक बीसीसी. १०८३/सीआर नं. १४३/(३)/१६-ब, दिनांक २८ सप्टेंबर १९८३ आणि दिनांक २४ ऑक्टोबर १९८३ रोजी सुधारित आदेश निर्गमित केलेले आहेत. सदर सुधारित आदेशान्वये या संघटना त्यांच्याकडे नोंदणी केलेल्या मागासवर्गीय उमेदवारांना निरनिराळ्या कार्यालयातील वर्ग ३ आणि वर्ग ४ मधील रिक्त पदांबाबतची फक्त माहिती पुरवू शकतात, त्यांना त्यांच्याकडे नोंदविलेल्या मागासवर्गीय उमेदवारांच्या नावांची नियुक्ती अधिकाऱ्यांकडे स्वतंत्रपणे शिफारस करण्याचे अधिकार राहिलेले नाहीत. म्हणून नियुक्ती अधिकाऱ्यांना त्यांच्या कार्यालयात उपलब्ध होणाऱ्या रिक्त पदांबाबतची फक्त माहिती वरील तीन मागासवर्गीय संघटनांकडे पाठवावी. म्हणजे सदर संघटना ती माहिती मागासवर्गीय उमेदवारांना पुरवू शकतील.

५. सर्व नियुक्ती अधिकाऱ्यांना विनंती करण्यात येते की, त्यांनी वरील सर्व आदेशांची नोंद घ्यावी आणि हे आदेश काटेकोरपणे पाळले जातील याबाबत दक्षता घ्यावी.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(सही) .....
उप सचिव, महाराष्ट्र शासन.

*Scheme for Award of honour as
"Adivasi Sevak" to the out-
standing Social Workers in the
State in the field of Tribal
Welfare/Tribal Development
Sanction therefor .....*

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA

TRIBAL DEVELOPMENT DEPARTMENT

Resolution No. TSP. 1083/42/1265/D-XII

Mantralaya Annexe, Bombay 400 032, dated the 6th June 1984.

- Read.*—(i) Letter No. ADIM/Adivasi Sevak/1983, dated 24th September 1983 from the Secretary, Adivasi Mahamandal, Bombay.
- (ii) Letter No. DTW/TSP/83-84/1429/D-2, dated 2nd September 1983 from the Director, Tribal Development, Nashik.
- (iii) Letter No. TRI/EST/84-85/D-IV/1404, dated 26th October 1983 from the Director, Tribal Research and Training Institute, Pune.

- (8) Additional Tribal Com- Member.
missioner, Nashik.
- (9) Additional Tribal Com- Member
missioner, Nagpur.
- (10) The Director, Tribal Research Member-
and Training Institute, Pune. Secretary.

The tenure of the Committee should be for a period of three years.

Resolution.—The question of granting an award of honour on the lines of "Dalit Mitra" and "Shri Shiv Chhatrapati Awards", to the persons/social workers for their outstanding services in the field of Tribal Welfare/Development such as education, health, agriculture, co-operation, cottage industries, art, culture, literature, etc. of Tribals; was under consideration of Government some time past.

4. The Director of Tribal Research Institute, Pune should accordingly place the proposals/recommendations received by him for the award before the above Committee and submit the list of Awardees selected by the Committee to Government for final approval.

2. Government is now pleased to approve the scheme of grant of an award of honour entitled "Adivasi Sevak" to the deserving persons/social workers who have done outstanding work in the field of Tribal Welfare/Development. The Rules for the Award and the expenditure norms are shown in the appended Annexures I and II.

5. The non-official members of the Committee should be held eligible for T. A. and D.A. as per Government Resolution, Finance Department, No. TRA. 1470/131/18, dated 27th January 1981. The Director of Tribal Research Institute, should be the controlling and Drawing and Disbursing Officer for the purpose of this scheme.

3. Government is also pleased to appoint a Committee of the following members to scrutinise and recommend the names of the Awardees to Government. Government's approval shall be final :—

6. The expenditure on this account should be debited to Budget Head "288-Social Security and Welfare-M-Welfare-VI-Other Schemes-M-VI(1)(b) Schemes in the the Five Year Plan—State Plan Scheme—Awards to outstanding social workers in the field of Tribal Development/Welfare (288 362 4) other charges"; Demand No. 199"; and should be met from the provision made thereunder during the current financial year.

- (1) Minister (Tribal Development) Chairman.
(2) Minister for State (T. D.) . . . Vice-Chairman.
(3) Shri Sushilkumar Shinde Member.
Minister (Finance).
(4) Shri M. G. Kadu, M.L.A. . . Member.
(5) Shri Baburao Madavi, M.L.A. Member.
(6) Secretary and Tribal Develop- Member.
ment Commissioner.
(7) Director, Tribal Development Member.

7. This Resolution issues with the concurrence of Planning Department and Finance Department *vide* Finance Department un-official reference No. CR-77/84/EXP-11, dated 12th January 1984.

By order and in the name of the
Governor of Maharashtra.

(Sd.)

(A. K. PADAYA),
Desk Officer.

Integrated Tribal Development Projectwise villages, areas, total and tribal population, covered in Sub-Plan Areas of Maharashtra State according to 1981 census

(Provisional)

(Rural Areas only)

(Population in hundreds)

Serial No.	District	I.T.D.P. (Head Quarters)	Number of Tahsils/ Panchayat Samitis covered	Tahsil as a whole			Coverage under Sub-Plan Areas (TSP+ATSP+MADA)					
				Villages (1971) census	Total population	Tribal population	Villages (1971) census			Population (1981)		
							TSP	ATSP	MADA	TOTAL	Total	Tribal
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
<i>Nashik Region</i>												
1	Thane	.. 1. Thane-I (Jawhar) ..	5	501	5,258	4,029	501	..	..	501	5,258	4,029
		.. 2. Thane-II (Shahapur)	5	850	9,481	2,551	529	..	..	529	4,290	1,773
		Total ..	10	1,351	14,739	6,580	1,030	..	..	1,030	9,548	5,802
2	Raigad	.. 3. Raigad (Pen) ..	2	311	2,122	445	..	27	41	68	414	192
		Total ..	2	311	2,122	445	..	27	41	68	414	192
		.. 4. Nashik-I (Kalwan)	3	462	4,609	2,247	367	3	..	370	2,958	1,862
3	Nashik	.. 5. Nashik-II (Trimbak)	4	514	5,834	2,943	405	..	..	405	3,870	2,490
		Total ..	7	976	10,443	5,190	772	3	..	775	6,828	4,352
		.. 6. Dhule-I (Taloda)	3	411	2,296	1,991	411	..	..	411	2,296	1,991
4	Dhule	.. 7. Dhule-II (Nandurbar)	5	691	9,428	5,130	456	9	..	465	5,700	3,879
		Total ..	8	1,102	11,724	7,121	867	9	..	876	7,996	5,870
		.. 8. Jalgaon (Yawal) ..	3	314	4,821	713	39	..	11	50	350	223
5	Jalgaon	Total ..	3	314	4,821	713	39	..	11	50	350	223
		.. 9. Ahmadnagar (Rajur)	1	153	1,763	793	93	13	..	106	983	612
		Total ..	1	153	1,763	793	93	13	..	106	983	612
6	Ahmadnagar	.. 10. Pune (Sal) ..	3	399	6,141	1,042	121	5	22	148	1,054	663
		Total ..	3	399	6,141	1,042	121	5	22	148	1,054	663
		Total—Nashik Region ..	34	4,606	51,753	21,884	2,922	57	74	3,053	27,173	17,714

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
<i>Nagpur Region</i>												
8	Nanded	.. 11. Nanded (Kinwat) ..	1	205	1,822	497	128	15	..	143	1,078	392
		Total ..	1	205	1,822	497	128	15	..	143	1,078	392
9	Amravati	.. 12 Amravati (Dharni) ..	2	335	1,396	1,057	335	..	..	335	1,396	1,057
		Total ..	2	335	1,396	1,057	335	..	..	335	1,396	1,057
10	Nagpur	.. 13. Nagpur (Ramtek) ..	2	737	4,521	917	..	30	112	142	651	329
		Total ..	2	737	4,521	917	..	30	112	142	651	329
11	Bhandara	.. 14. Bhandara (Deori) ..	6	1,089	11,272	2,170	..	185	125	310	1,693	777
		Total ..	6	1,089	11,272	2,170	..	185	125	310	1,693	777
12	Yavatmal	.. 15. Yavatmal (Pandharkawada)	10	1,540	11,206	2,992	317	120	148	585	3,345	1,497
		Total ..	10	1,540	11,206	2,992	317	120	148	585	3,345	1,497
13	Chandrapur	.. 16. Chandrapur-I (Etapalli)	3	650	1,793	946	650	..	..	650	1,793	946
		.. 17. Chandrapur-II (Dhanora)	5	949	4,419	1,548	594	164	..	758	2,361	1,226
		.. 18. Chandrapur-III (Devada)	1	276	1,499	422	176	7	..	183	919	348
		.. 19. Chandrapur-IV (Chimur)	9	1,498	10,218	2,342	..	460	97	557	2,507	1,022
		Total ..	18	3,373	17,929	5,258	1,420	631	97	2,148	7,580	3,542
14	Wardha	.. 20 Wardha (Arvi) ..	2	491	2,181	475	..	..	40	40	134	67
		Total ..	2	491	2,181	475	..	..	40	40	134	67
		Total—Nagpur Region ..	41	7,770	50,327	13,366	2,200	981	522	3,703	15,877	7,661
		Maharashtra Total (Nashik Region and Nagpur Region) ..	75	12,376	1,02,080	35,250	5,122	1,038	596	6,756	43,050	25,375

Number of youths employed/self-employed from Nucleus Budget provisions during 1982-83

Serial No.	I. T. D. P.	Number of Tribal Youths										Total employed + self-employed (cols. 8+12)	
		Employed						Self employed					
		Army	Banks/ Govt./ Semi- Govt.	Police constables	Teacher	Other	Total employed	Motor driving	Tailoring	Others	Total self-employed		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
	State Total	..	149	70	144	13	52	428	42	108	50	200	628
<i>Sahyadri Region</i>													
1	Jawhar	..	14	1	17	13	3	48	14	..	12	25	73
2	Shahapur	..	..	..	2	..	..	2	10	..	4	14	16
3	Pen	..	..	..	..	..	2	2	1	..	..	1	3
4	Kalwan	..	5	1	34	..	..	40	..	19	..	19	59
5	Dindori	..	2	..	2	..	..	4	..	..	..	..	4
6	Taloda	..	6	..	5	..	..	11	..	11	..	11	22
7	Nandurbar	..	22	..	22	..	..	44	..	..	..	..	44
8	Yaval	..	..	1	..	..	..	1	4	7	..	11	12
9	Rajur	..	8	NA.	4	..	..	12	..	..	..	..	12
10	Sal	..	11	1	19	..	..	31	8	..	..	8	39
	Total—Sahyadri Region	..	68	4	105	13	5	195	36	37	16	89	284
<i>Gondwana Region</i>													
	Additional Tribal Commissioner, Nagpur.	..	..	58	9	..	15	82	..	..	..	..	82
1	Kinwat	..	..	7	..	..	..	7	..	..	..	..	7
2	Dharni	..	..	6	..	4	..	10	..	..	..	..	10
3	Ramtek	..	..	2	..	..	..	21	1	..	..	1	24
4	Deori	..	..	35	..	..	..	36	..	30	22	52	88
5	Pandharkawada	..	3	..	..	..	..	3	..	..	1	1	4
6	Etapalli	..	..	3	..	55	..	4	22	..	10	11	21
7	Dhanora	..	..	3	..	11	..	2	16	1	..	1	17
8	Dewada	..	..	..	..	..	..	..	..	18	..	18	18
9	Chimur	..	..	22	8	..	..	4	34	4	13	17	51
	Total—Gondwana Region	..	81	66	39	..	47	233	6	71	34	111	344

वृत्त विशेष

(१) आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने १९८३-८४ वर्षात खालील संशोधन प्रकल्प व इतर अहवाल पूर्ण केले :-

- (१) अनुसूचित क्षेत्राचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, १९८१-८२.
- (२) अनुसूचित क्षेत्राचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, १९८२-८३.
- (३) अति मागासलेल्या अनुसूचित जमातीसाठी राबविल्या जात असलेल्या विविध योजनांचा मूल्यांकन अहवाल.
- (४) अनुसूचित जमातीच्या एकात्मिक ग्रामीण विकास प्रकल्पातील राबविल्या जाणाऱ्या वैयक्तिक फायद्यांच्या योजनांचा मूल्यांकन अहवाल.
- (५) न्युक्लिअस वजेट स्कीममधील योजनांचा मूल्यमापनात्मक अहवाल.

(२) प्रशिक्षण

(अ) सन १९८३-८४ मध्ये आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने खालीलप्रमाणे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले होते :-

प्रशिक्षणाचे नाव	कार्यक्रम	प्रशिक्षणाचा कालावधी		लाभार्थी-दिवसांत	लाभार्थी-संख्या
		(१)	(२)		
(१) आदिवासी युवक प्रशिक्षण कार्यक्रम.	८	७	२४०		
(२) मुख्याध्यापक, शासकीय आश्रमशाळा.	५	१०	८०		
(३) अधीक्षक, शासकीय आश्रमशाळा.	४	१०	८०		
(४) बालवाडी शिक्षिका.	३	१५	६०		

(ब) वन विभागातर्फे ठाणे जिल्ह्यात शहापूर, अमरावती जिल्ह्यात चिखलदरा व वजळगाव जिल्ह्यात पाल येथे वन प्रशिक्षण विद्यालयात प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली जातात. या सत्रांत ही संस्था सहभागी होते व आदिवासी प्रश्न, कल्याणाच्या योजनांची माहिती प्रशिक्षणार्थीस देते. या प्रशिक्षणाचा ३०० विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला.

(३) चित्रकला व रंगकला स्पर्धा, १९८३-८४ शासकीय आश्रमशाळेतील मुलामुलींसाठी आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था यांचे-मार्फत चित्रकला व रंगकला स्पर्धा खालील जिल्ह्यांत आयोजित करण्यात आल्या होत्या :-

(१) ठाणे, (२) धुळे, (३) चंद्रपूर या योजनेचा फायदा ३०० विद्यार्थ्यांनी घेतला. त्यांना प्रत्येकी एक "आदर्श चित्रकला" हे पुस्तक देण्यात आले. त्याचप्रमाणे चित्रकलेसाठी लागणारे साहित्य उदा. चित्रकलेचा कागद, पेन्सिल, खोडरबर, रंगपेटी, ब्रश, पुट्टा इत्यादी पुरवण्यात आले. १०० मुलांमध्ये प्रथम क्रमांकाचे बक्षीस ७५ रुपये, दुसरे क्रमांकाचे ५० रुपये व तिसरा क्रमांक २५ रुपये व उत्तेजनार्थ ५ बक्षीस रुपये १० प्रमाणे देण्यात आली. या योजनेवर एकूण ७,००० रुपये खर्च करण्यात आला.

(४) आदिवासी पारंपरिक नृत्य स्पर्धा, १९८३-८४

सन १९८३-८४ या वित्तीय वर्षी आदिवासींच्या पारंपरिक नृत्य स्पर्धा खालील जिल्ह्यांत आयोजित करण्यात आल्या होत्या :-

(१) ठाणे, (२) यवतमाळ, (३) अहमदनगर, (४) नाशिक, (५) नांदेड, (६) धुळे, (७) रायगड, (८) जळगाव, (९) अमरावती, (१०) पुणे, (११) गडचिरोली, (१२) चंद्रपूर

उपरोक्त नृत्य स्पर्धेत एकूण ३६७ नृत्य पथकांनी भाग घेतला होता व त्यामध्ये ६,३९० लोकांनी त्याचा फायदा घेतला. या योजनेद्वारे त्यांना दैनिक भत्ता, वेषभूषा व प्रवास खर्च याव्यतिरिक्त प्रथम क्रमांकाचे १०० रुपये बक्षीस, दुसऱ्या क्रमांकाचे बक्षीस रुपये ७५, तिसऱ्या क्रमांकाचे बक्षीस रुपये ५० चे देण्यात आले. या योजनेचा फायदा वारली, कातकरी, मल्हार, कोळी, ठाकर, हलबा, गोंड, कोकणा भिल्ल, साडिया गोंड, पावरा, तडवी भिल्ल इत्यादी आदिवासी नर्तकांना

जाला. या योजनेवर एकूण १ लाख २२ हजार रुपये खर्च करण्यात आले.

(५) आदिवासी सेवक

शासनाने शासन निर्णय क्रमांक टीएसपी. १०८३-४२/१२६५/डी-१२, दिनांक ६ जून १९८४ अन्वये, "आदिवासी सेवक" ही योजना जाहीर केली. या योजनेत जे सामाजिक कार्यकर्ते आदिवासी समाजामध्ये आदिवासी विकासाच्या दृष्टीने शिक्षण, आरोग्य, शेती, सहकार, कुटीर उद्योग, कला, संस्कृती व वाङ्मय इत्यादी क्षेत्रांत नैपुण्यपूर्ण काम करतील त्यांना "आदिवासी सेवक" समजून त्यांचा शासनामार्फत गौरव करण्यात येईल. "आदिवासी सेवक" ह्यांची निवड करण्यासाठी शासनाने एक समिती नेमली आहे.

(६) ग्रंथालय

संस्थेच्या कामकाजाला मदत होईल या उद्देशाने संस्थेचे स्वतःचे संदर्भ ग्रंथालय आहे. अनुषंगिक विषयावरील पुस्तकांबरोबरच गॅझेटियर, सखोल संशोधनात्मक अहवाल व इतर दुर्मिळ संदर्भ ग्रंथ या ग्रंथालयात आहेत. जाती-जमातीच्या पाहणीमध्ये व अहवालासाठी, जातीच्या परंपरा, रुढी इत्यादींसाठी व संशोधन प्रकल्पासाठी या ग्रंथालयाची बहुमोल मदत होते.

१९८३-८४ या वर्षी ग्रंथालयात ४०३ नवीन पुस्तकांची भर पडली. या पुस्तकांसाठी १३,००० रुपये खर्च करण्यात आला. वरील नवीन पुस्तके मिळून ग्रंथालयात दाखल नोंद रजिस्टरप्रमाणे एकूण ६,८०४ इतकी पुस्तके उपलब्ध आहेत.

(७) चर्चा सत्र

जिल्हा ग्रामीण विकास संस्था, धुळे यांनी नंदुरबार येथे दिनांक १३ व १४ सप्टेंबर १९८३ रोजी एकामित्क ग्रामीण विकास योजनेचे आयोजित केलेले चर्चा सत्राचे उद्घाटन दिनांक १३ सप्टेंबर १९८३ रोजी ठीक सकाळी ११ वाजता माननीय नामदार सुरपसिंग नाईक, मंत्री, वन व आदिवासी कल्याण, महाराष्ट्र शासन, मुंबई यांनी केले.

चर्चा सत्रात आमंत्रित केलेल्या पाहुण्यांचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी स्वागत केले व सत्रास उपस्थित राहिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानले. मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी आपल्या प्रास्ताविक भाषणात चर्चा सत्राचे स्वरूप व उद्दिष्टे पटवून दिली.

सदरील चर्चा सत्रात माननीय मंत्रिमहोदय यांनी कामातील उणिवा, कमतरता असल्यास आम्हास दाखवाव्यात की जेणे करून आम्ही अधिक जोमाने व जोराने काम करू शकू अशा आशयाची विनंती केली. ■

या चर्चा सत्रास माननीय श्री. माणिकराव गाबित, खासदार व जिल्ह्यातील इतर अधिकारीवर्ग जातीने हजर होते. या सत्रात विविध अडीअडचणींवर चर्चा झाली.

(८) तज्ञ समितीची स्थापना

महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विभागाने शासन निर्णय क्रमांक सीबीसी. १०८२/३२६८६ (१४१)/का-११, दिनांक २७ जून १९८४ अन्वये कोष्टी, हलवा कोष्टी व हलवा जमातीचा अभ्यास करण्यासाठी खालीलप्रमाणे तज्ञ समितीची स्थापना केली आहे —

- (१) डॉ. जे. व्ही. फरेरा] .. अध्यक्ष.
(२) डॉ. एम. जी. कुळकर्णी]] .. सभासद.

- (३) श्री. आर. के. मुटाटकर .. सभासद.
(४) प्रो. शरद कुळकर्णी .. सभासद.
(५) श्री. एन. पी. रेगे .. सभासद.
(६) डॉ. जी. एम. गारे .. सभासद.
(७) अतिरिक्त आदिवासी सभासद. आयुक्त, नागपूर.
(८) प्रमुख संशोधन अधिकारी. निमंत्रक.

ही समिती अभ्यास करून सहा महिन्यांत शासनास अहवाल सादर करील.

□□□

[आदिवासी कला : लोकनृत्ये

पृष्ठ 29 वरून]

(१०) मोहरम कोला.—मोहरम या मुस्लिम सणाच्या वेळी निघणाऱ्या "सवान्या" सारखे नाचणे. या प्रकारचा नृत्यपुरे गाव बांधणीतच फक्त करतात.

(११) हुडे कोला.—नाचता नाचता बसून वाद्यांच्या साथीत पक्ष्यासारख्या कृती करणे. काठीचा उपयोग पक्ष्यांच्या हालचालीसाठी चांगला करतात.

(१२) मिरची कोला.

(१३) चकचंदन कोला.

(१४) कुट्टी कोला.

या तिन्ही फेरासंबंधी माहिती मिळत नाही. या फेऱ्यांचा स्त्री-पुरुष संबंध असावा.

(१५) सुगरण कोला.—लाकडी टिपऱ्यांना तिकाडी नावाच्या गवताचे झुमके बांधून टिपरी नाच करते. ■ ■ ■

दंडारीच्या उरलेल्या फेरासंबंधी आज कोणीही सांगू शकत नाही. फक्त एकूण २१ कड्या आहेत याबद्दल सर्वत्र एकमत दिसते. दंडारीसाठी ६-७ जोड्या तरी असाव्या लागतातच. बाहेरगावी दंडार जाताना डफ वाजवीत जातात. तिळबुळी, ढोलक, झांज आणि चोंडक इत्यादी वाद्यांची साथ दंडारीत असते. दंडार गायलीही जाते. त्यासाठी अभिमन्यू विवाह, घटोत्कचाचा माया बाजार असे विषय घेतात.

"डिडण" आणि "दंडार" दोन भिन्न भागांतल्या भिन्न भिन्न जमातीचे नृत्य प्रकार आहेत. परंतु त्यामधील साम्य विस्मयजनक आहे. आदिवासींच्या लोकनृत्य नाट्याच्या या चढत्या पायऱ्या वाटतात. वाद्यांच्या साथीत मूक अभिनयाने देवाची स्तुती साकार करणारे "डिडण" मनाच्या वेगवेगळ्या उर्मी दर्शित करणारे दंडार आणि मुखवटे आणि शब्द यांतून कथा सांगणारे भवाडा हे तिन्ही नृत्य-प्रकार आदिवासी लोकनाट्यांचेच प्रकार आहेत यात शंका नाही.

ग्राम स्वराज्य समितीचे ठाणे जिल्ह्यातील कार्य

- (१) जंगल जमिनीसंबंधी काढलेल्या शासकीय आदेशाच्या निषेधार्थ सामूहिक सत्याग्रह.
- (२) ठिकठिकाणी मोर्चे काढून आंदोलन सुरू केले.
- (३) १५०० आदिवासींचा विधानसभेवर मोर्चा नेण्यात आला.
- (४) स्वयंसेवी संस्थांच्या संघटकाला एकत्रित करून जबरन जोत आंदोलन चालविले.
- (५) तक्रारी निवारण्याचे कार्य करण्यासाठी विक्रमगढ येथे एका केंद्राची स्थापना केली.
- (६) आदिवासींना त्यांच्या जमिनी परत मिळवून दिल्या.
- (७) लग्न करून देऊन आदिवासींना कायमचे गुलाम करणाऱ्यांपासून आदिवासींची सुवतता.
- (८) जमीन सुधारण्यासाठी रु. १२०० अनुदान मिळवून दिले.
- (९) गावांतील भांडणे मिटविण्यात सहभाग.
- (१०) तलाठी, सहकारी सोसायट्या व पोलिसांची भ्रष्टाचाराची प्रकरणे उघडकीस आणली.
- (११) शेतमजुरी वाढविण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न.
- (१२) जाणीव जागृतीची कामे, उदा. तरुण मंडळे, महिला मंडळे, लोकसमित्यांची स्थापना.
- (१३) प्रौढ शिक्षण वर्ग ३० गावांत व तीन बालवाड्या चालवित्या जात आहेत.
- (१४) ३५ गावी धान्य कोठारांची स्थापना केली.
- (१५) विक्रमगढ येथे शि.आई वर्ग चालू आहे. २० आदिवासी तरुणांनी याचा लाभ घेतला.
- (१६) जव्हार येथे अंबर चरखा परिश्रमालयाची स्थापना. ५० चरखे चालतात व यापासून दररोज ४ ते ५ रुपये मजुरी मिळते.
- (१७) आंदाडमध्ये विटांचा उद्योग चालतो.
- (१८) निरनिराळी शिबिरे आयोजित करून जाणीव जागृतीचे काम केले.
ही एक रजिस्टर्ड संस्था आहे.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State, Pune 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Twenty off prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

FORM IV

(See Rule 8)

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
2. *Periodicity of publication* .. Bi-Annual.
3. *Printer's name* .. Manager, Government
Central Press, Bombay.
Nationality .. Indian.
Address .. Government Central
Press, Bombay.
4. *Publisher's name* .. G. M. GARE.
Nationality .. Indian.
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
5. *Editor's name* .. G. M. GARE.
Associate Editor .. P. R. SIRSALKAR.
Nationality .. Indian.
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

I, G. M. Gare, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Sd./—
(G. M. GARE)
Signature of Publisher.

Dated 27th Sept. 1984.